शुक्लयजुर्वेदः

वाजसनेयिसंहिता।

माध्यन्दिनीयां शाखाम् अनुसृत्य।

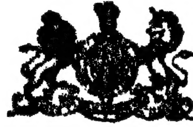
श्रीमन्महीधरकृतवेददीपाख्यभाष्यसहिता।

पण्डितकुलपतिना बि,ए उपाधिधारिणा

श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण

संस्कृता प्रकाशिता च।

तृतीयसंस्करणम्।

कलिकातानगर्य्याम्

गोवर्द्धनयन्त्रे

मुद्रिता।

खृ १९०८ ।

প্রকাশক—শ্রীজীবানন্দ বিদ্যাসাগর
২নং রমানাথ মজুমদার ষ্ট্রীট।
প্রিণ্টার—শ্রীগোবর্দ্ধন পান
৮০।১নং মছুয়াবাজার ষ্ট্রীট, কলিকাতা।

आत्मा विधूतपाप्मा नाकमध्ये ति॥ न हि कश्चिद्विशय यजमानश्च न देवता। गीता नो [illegible] मित्रः आत्मनो [illegible] ॥ १० ॥

अनादि[illegible] [illegible] [illegible] परिभाषितं [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] गायनं गीतमीयं सर्वं [illegible] [illegible] सर्वं [illegible] सर्वं [illegible] [illegible] सर्वं [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] जागतं [illegible] ॥ ११ ॥

[illegible]

[illegible] ॥ १२ ॥ [illegible]

इति मन्त्राणां सूची समाप्ता ।

अथ सर्वानुक्रमणिकोक्तं छन्दो दैवतमार्षम् ॥

अथातोऽश्छन्दोदैवतम् गायत्र्या अग्निरुष्णिहः सवितानुष्टुभः सोमो बृहत्या बृहस्पतिः पङ्क्तेर्वरुणस्त्रिष्टुभ इन्द्रो जगत्या विश्वे देवा विराजो मित्रः स्वराजो वरुणोऽतिच्छन्दसः प्रजापतिर्विच्छन्दसो वायुर्द्विपदायाः पुरुष एकपदायां ब्रह्मा। सर्वा ऋच आग्नेय्यः सर्वाणि यजूंषि वायव्यानि सर्वाणि सामानि सौराणि सर्वाणि ब्राह्मणानि च। [illegible] विज्ञेया। [illegible] मन्त्राणां देवता वेदितव्याः [illegible] देवता [illegible] देवतानामज्ञान [illegible] देवताख्य [illegible] । [illegible] सोऽधीते [illegible] देवैरपीड्यते ॥ [illegible] देवता [illegible] मन्त्रे मन्त्रे प्रयत्नतः। मन्त्राणां देवता[illegible]मधिगच्छति ॥ [illegible]

इष्टका च विराड्रूपा। [illegible] इष्टका च ज्योतिष्मती [illegible] ज्योतिः। [illegible] बृहती। [illegible] [illegible] अक्षरैर् विराड्रूपा वा ॥ ५ ॥ [illegible]

[illegible] बृहती। [illegible] [illegible] [illegible] ॥ ५ ॥

इति सर्वानुक्रमणिकायां पञ्चमोऽध्यायः।

मयो ब्रह्ममयस्तोमयोऽमृतमयः सम्भूत-
ब्रह्मैवाप्येति । यथादितथाऽमृताऽपिवे-
मानपश्चिमे नार्षमच्छन्दस्कं विधिनाय नाप्यध-
ऽमृत्यादनेनाधीतेन चान्द्रा यथाच्छ त्रम-
मवाप्नोति अनेन च सम्यगुक्तेन ब्रह्मणः
सायुज्यं सलोकतामाप्नोत्याप्नोति ॥ १२ ॥

इति सर्वानुक्रमणिकायां प्रथमोऽध्यायः ॥

अथ छन्दांसि गाय[illegible]
बृहतीपङ्क्तित्रिष्टुब्जगत्यतिजगतीशक्वर्यति-
शक्वर्यष्ट्यत्यष्टिधृत्यतिधृतयः कृतिप्रकृ-
त्याकृतिविकृतिसंकृत्यभिकृत्युत्कृतयश्चतु-
र्वृद्ध्यक्षरादीनि चतुरुत्तराणि । ऊना-
धिकेनैकेन निचृद्भुरिजौ द्वाभ्यां विराट्-
स्वराजौ । पादपूरणार्थं तु क्षैप्रसंयोगै-
काक्षरीभावान्व्यूहेत् । आद्ये तु सम-
वर्गे पादविशेषाद्विशेषानानुक्र-
मन्त एवोदाहरिष्यामो विराड्रूपा वि-
राट्स्थानाश्च बहूनामपि नैकश एवैत-
द्वेश तत्र दशैकादशद्वादशाक्षराणां वै-
राजत्रैष्टुभजागता इति संज्ञा गायत्रे-
ऽष्टाक्षराः पादाश्चतुष्पादाश्चर्चः ॥ १ ॥
प्रथमं छन्दस्त्रिपदा गायत्री । पञ्चकाश्च-
त्वारः षट्कश्चैकश्चतुष्को वा पदपङ्क्तिः ।
षट्सप्तकाष्टका उष्णिग्गर्भा । त्रयः स-
प्तकाः पादनिचृन्मध्यमे षट्कश्चेदतिनि-
चृद्द्वादशकश्चेद्यवमध्या यस्यास्तु षट्सप्त-
काष्टका सा वर्धमाना विपरीता प्र-
तिष्ठा । द्वौ षट्कौ सप्तकश्चेति ह्रसी-
यसी ॥ २ ॥ द्वितीयमुष्णिक् त्रिपदान्त्यो

द्वादशक । आद्यश्चेत्पुर उष्णिग[illegible]
श्चेत्ककुप् । [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
मध्ये [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible]
मे ॥ ३ ॥ तृतीयमनुष्टुप् । [illegible]
षट्कपञ्चकौ महापदपङ्क्तिः । [illegible]
[illegible] इति । [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] वा ॥ ३ ॥ चतुर्थं
बृहती [illegible] । आद्यश्चेत्पु-
रस्ताद्बृहती । द्वितीयश्चेन्न्यङ्कुसारिण्य-
ग्रोबृहती स्कन्धोग्रीवी वा । अन्त्यश्चेदुप-
रिष्टाद्बृहती । बहिरन्तौ चेद्विष्टारबृहती । [illegible] बृहती ।
[illegible] [illegible] । [illegible] ।
[illegible] । च-
तुर्णवका बृहत्येव ॥ ४ ॥ पञ्चमं पङ्क्तिः
पञ्चपदा । [illegible] । विराड्रू-
पा । अयुजौ जागतौ सतोबृहती
युजौ [illegible] [illegible] पङ्क्ति-
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] ॥ ५ ॥
षष्ठं त्रिष्टुप् चतुष्पदा । [illegible] जागती
यस्याः सा जागती [illegible] त्रिष्टुप् ।
वैराजी [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] वैराजी [illegible]
[illegible] विराट्स्थानैकादशिन्य[illegible]

श्रीशुक्लयजुर्वेदः

वाजसनेयिसंहिता माध्यन्दिनीशाखा ।

प्रथमोऽध्यायः ।

इति ॐ । इषे त्वा । ऊर्जे त्वा । वायवः स्थ।
देवो वः सविता प्रार्पयतु श्रेष्ठतमाय कर्मण
आप्यायध्वमघ्न्या इन्द्राय भागम्प्रजावतीरनमीवा
अयक्ष्मा मा व स्तेन ईशत माघशंसो ध्रुवा
अस्मिन् गोपतौ स्यात बह्वीः । यजमानस्य पशून्
पाहि ॥ १ ॥

प्रणम्य लक्ष्मीं नृहरिं गणेशं भाष्यं विलोक्यौवटमाधवीयम् ।
यजुर्मनूनां विलिखामि चार्थं परोपकाराय निजेक्षणाय ॥ १ ॥

दूरादसूयां निर्धूय कृपां कृत्वा ममोपरि ।
विलोक्यो वेददीपोऽयं सुधिमद्भिर्जितोत्तमैः ॥ २ ॥

तत्रादौ ब्रह्मपरम्परया प्राप्तं वेदं वेदव्यासो मन्दमतीन्
मनुष्यान् विचिन्त्य तत्कृपया चतुर्धा व्यस्य ऋग्यजुःसामाथर्वा-
ख्यांश्चतुरो वेदान् पैलवैशम्पायनजैमिनिसुमन्तुभ्यः क्रमात् उप-
दिदेश ते च स्वशिष्येभ्यः । एवं परम्परया सहस्रशाखो वेदो
जातः । तत्र व्यासशिष्यो वैशम्पायनो याज्ञवल्क्यादिभ्यः
शिष्येभ्यो यजुर्वेदमध्यापयत् । तत्र दैवात् केनापि हेतुना

युज्यते'—इत्यन्तेन । [अनु० १, १] तस्मादिदमन्त्राणामृष्यादिज्ञानमर्थज्ञानं चावश्यकमन्यथा फलवैफल्यात् । तत्र यजुर्वेदमन्त्रेषु कानिचित् यजूंषि काश्चन ऋचः । तत्र ऋचां नियताक्षरपादावसानानामावश्यकं छन्दः कात्यायनेनोक्तम् । यजुषां षडक्षरशताक्षरावसानानामेकाक्षरादीनां पिङ्गलेन दैव्येकमित्यादिनोक्तं छन्दो बोद्धव्यम् । तदधिकानां तु होता यक्षद्वनस्पतिमभिहीत्यादीनां [अध्या० २१, ४६] नास्ति छन्दःकल्पना ॥—तत्राद्याध्याये द्वितीयाध्यायाष्टाविंशतिकण्डिकाश्चेति दर्शपौर्णमासमन्त्राः । तेषां परमेष्ठी प्रजापतिरृषिर्देवताः प्राजापत्या वा । द्वितीयाध्यायान्तिमकण्डिकाषट्कम्पितृयज्ञमन्त्रास्तेषां प्रजापतिरृषिः । आद्येऽध्याये सर्वाणि यजूंषि एका पुरा क्रूरस्येति [१, २८] ऋक् । यजुषां पिङ्गलोक्तं छन्दो बोद्धव्यं विस्तरभयान्नोच्यते । ऋचान्तु छन्दांसि वक्ष्यामि । तत्राद्यायां कण्डिकायां पञ्च मन्त्राः । द्वौ त्र्यक्षरौ । तृतीयश्चतुरक्षरः । चतुर्थो द्विषष्ट्यक्षरः । पञ्चमो नवाक्षरः ॥—तत्र प्रकृतित्वादादौ दर्शपौर्णमासमन्त्राः । यत्र कृत्स्नाङ्गानामुपदेशः क्रियते सा प्रकृतिः । यत्र विशेषाङ्गमात्रमुपदिश्यतेऽङ्गान्तराणि तु प्रकृतेरतिदिश्यन्ते सा विकृतिः । तत्र प्रकृतिस्त्रिविधा अग्निहोत्रमिष्टिः सोमश्चेति । तत्र यद्यपि कृताधानस्यैव दर्शपौर्णमासयोरधिकारादादौ अग्न्याधानमन्त्रा वक्तुमुचितास्तथाप्याधाने पवमानेष्ट्यो विधेयास्ता अग्न्याधानस्यैवासिद्धेः । पवमानेष्टीनाञ्च दर्शपौर्णमासविकृतित्वात्सोमेऽपि दीक्षणीयप्रायणीयादिषु दर्शपौर्णमाससापेक्षत्वादादौ दर्शपौर्णमासमन्त्राः गदितुं युक्ताः । ते इषेत्वादयः ॥—तत्रेषे त्वेति द्विपदस्त्र्यक्षरो मन्त्रः । तस्य दैव्यनुष्टुप्छन्दः । शाखा देवता । पलाशशाखाच्छेदने विनि-

क्रुद्धो वैशम्पायनो याज्ञवल्क्यं प्रत्युवाच मदधीतं त्यजेति। स योगसामर्थ्यान्मूर्तां विद्यां विधाय उद्ववाम। वान्तानि यजूंषि गृह्णीतेति गुरुणा अन्ये वैशम्पायनशिष्यास्तित्तिरयो भूत्वा यजूंषि अभक्षयन्। तानि यजूंषि बुद्धिमालिन्यात् कृष्णानि जातानि। ततो दुःखितो याज्ञवल्क्यः सूर्यमाराध्य अन्यानि शुक्लानि यजूंषि प्राप्तवान्। तानि च काण्वमाध्यन्दिनादिभ्यः पञ्चदश शिष्येभ्यः पाठितवान्। तथा च श्रुतिः [बृहदारण्य॰ माध्य॰ ५, ५, ३३] आदित्यानीमानि शुक्लानि यजूꣳषि वाजसनेयेन याज्ञवल्क्येनाख्यायन्त इति। अस्यार्थः। आदित्यादधीतान्यादित्यानि शुक्लानि शुद्धानि। वाजस्यान्नस्य सनिर्दानं यस्य स वाजसनिस्तदपत्यं वाजसनेयस्तेन याज्ञवल्क्येन शिष्येभ्य आख्यायन्त कथ्यन्त इत्यर्थः। तत्र मध्यन्दिनेन महर्षिणा दृष्टो यजुर्वेदशाखाविशेषः माध्यन्दिनः। यद्यपि याज्ञवल्क्यात् पञ्चदशभ्यः शिष्येभ्य उपदिष्टः तथापि ईश्वरकृपया मध्यन्दिनमहर्षिनाम्ना लोके प्रख्यायते। तं माध्यन्दिनं वेदं येऽधीयन्ते विदन्ति वा शिष्यपरम्परया वर्त्तमानास्तेऽपि माध्यन्दिना उच्यन्ते॥

अतएव 'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' इति [शत॰ ब्रा॰ ११, ५, ६, ७] स्वशाखाध्ययनं विहितम्। तत्राध्ययनं प्रतिमन्त्रमृषिच्छन्दोदेवताविनियोगार्थज्ञानपूर्वकं विधेयम् अन्यथा दोषश्रवणात्। 'एतान्यविदित्वा योऽधीतेऽनुब्रूते जपति जुहोति यजते याजयते तस्य ब्रह्म निर्वीर्यं यातयामं भवत्यथान्तराश्वगर्त्तं वापद्यते स्थाणुं वर्च्छति प्रमीयते वा पापीयान् भवति' इति कात्यायनोक्तेः। [अनुक्रम॰ १, १] ऋष्यादिज्ञाने फलश्रवणाच्च। अथ विज्ञायैतानि योऽधीते तस्य वीर्यवद् योऽर्थवित्तस्य वीर्यवत्तरं भवति जपित्वा हुत्वेष्ट्वा तत्फलेन

मार्यो मन्त्रः। ऊर्जे त्वेति सन्नमनार्थः। सन्नमनं ऋजूकरणं शाखान्तरग्रन्थस्याग्रनयनम्। इदं पश्चात्तरमित्यर्थः। ऊर्जे त्वा। शाखैव देवता। हे शाखे! 'त्वा' त्वां सन्नमयामि ऋजूकरोमि। किमर्थम् 'ऊर्जे' ऊर्ज बलप्राणनयोः। ऊर्जति सर्वान्मनुष्यपश्वादीन् बलयति पानादिना दृढशरीरान् करोति। यद्वा। प्राणयति प्रकर्षेण चेष्टयतीति व्युत्पत्तिद्वयेन वृष्टिगतो जलात्मको रस ऊर्जशब्देनोच्यते। तस्मै रसाय त्वामनुमार्ज्मि। यो वृष्टादूर्ग्रसो जायते तस्मै तदाहेति श्रुतिः [१.७, १, २]। एतन्मन्त्रद्वयपाठेनाध्वर्युरिच्छमाणमन्नं बलकरमाज्यक्षीरादिरसञ्च यजमाने सम्पादयत्येव। 'इषे त्वोर्जे त्वेत्याहेषमेवोर्जं, यजमाने दधाति' इति तित्तिरवचनात्। कात्यायनः [४, २, ७] 'मातृभिर्वत्सान संसृज्य वत्सं शाखयोपस्पृशति वायवस्थेति'। वायुर्देवता। वा गतिगन्धनयोः। वान्ति गच्छन्ति वायवो गन्तारः। हे वत्साः! यूयं 'वायवः स्थ' मातृभ्यः सकाशात् अन्यत्र गन्तारो भवत। मातृभिः सह गमने सति मार्गे क्षीरं न लभ्यत इत्यभिप्रायः। यद्वा। वायुसादृश्याद्वत्सानां वायुत्वम्। यथा वायुः पादप्रक्षालननिष्ठीवनादिभिर्दूषितां भूमिं शोधयित्वा पुनाति। एवं वत्सा अप्यनुलेपनहेतुभूतगोमयादिदानेन भूमिं पुनन्ति तस्माद्वायुसादृश्यम्। अथवा नृपाणां यथा स्वनिवासाय गृहनिर्माणसामर्थ्यमस्ति एवं पशूनां तदभावान्निरावरणेऽन्तरिक्षे सञ्चरणादन्तरिक्षमेव पशूनां देवता। तस्मादन्तरिक्षस्य वायुरधिपतिः स च वायुः स्वावयवानिव पशून् पालयतीति पशूनां वायुरूपत्वम्। तथा पालनाय पशून् वायवे समर्पयितुं वायुरूपत्वमापाद्य वायव स्थेति मन्त्रः प्रवर्त्तते। तदुक्तं तित्तिरिणा वायव स्थेत्याह वायुर्वा अन्तरिक्षस्याध्यक्षोऽन्तरिक्षदेवत्याः खलु पशवो वायव एवैतान् परिददातीति।

योगः। शाखादीनामचेतनत्वेऽपि तदभिमानिनीनां देवतानां सत्त्वाद्देवतात्वम्। अभिमानिव्यपदेशस्त्विति व्यासमूत्रोक्तेः। मृदब्रवीदापोऽब्रुवन्निति श्रुतेश्च। तथा चाश्मादीनां पशुयूपादीनामपि देवतात्वम्। तत्र प्रतिपदि दर्शयागं चिकीर्षुरमावास्यायां प्रातरग्निहोत्रं हुत्वा दर्शयागार्थं शाखामाहरति [कात्या० २, १, १] मन्त्रेण यज्ञियवृक्षशाखामाहृत्य तया वत्सापाकरणं कुर्यात्। दर्शयागे त्रीणि हवींषि सन्ति। आग्नेयोऽष्टाकपाल ऐन्द्रं दध्यैन्द्रं पय इति तत्र प्रतिपदि दधि होतुं दध्नो निष्पत्त्यै सायंकालमावास्यायां गावो दोग्धव्याः। तद्दोहनार्थं प्रातरग्निहोत्रादूर्ध्वं मातृभिः सह चरन्तो वत्साः शाखया मातृभ्यः पृथक्करणीयाः। तदर्थं शाखाच्छेदनम्। गायत्री पक्षिरूपं विधाय यदा दिवः सोममहरत्तदा तस्याः पर्णमच्छिद्यत ततः पर्णोऽभवदिति श्रुत्या [श० ब्रा० १, ७, १—८, २, १०] पलाशस्य सोमरूपत्वम् उक्तमिति तस्मात्पलाशशाखाच्छेदनम्॥

अथ मन्त्रार्थः—क्रियापदाध्याहारेण। हे शाखे! 'इषे' अन्नाय 'त्वा' त्वां छिनद्मि। इष्यते काङ्क्ष्यते सर्वैर्व्रीह्यादिधान्यनिष्पत्तये सा इट्। वृष्टिर्जाता। सम्पदादित्वात् क्विप्। वृष्ट्यै त्वा अन्नाय त्वा प्रदायेत्वेत्यर्थः श्रुतेः [१, ७, १, २]। पर्णमात्राच्छिनत्ति प्राचीं वेदि त्वेत्यूर्जे त्वेति वा छिनत्ति इति, दोहनो: शाखाकल्पात्पृथक्करोमीति कोशत इति कात्यायनोक्तेः (कात्या० ४, २, १—३)। छिनद्मीति क्रियापदमध्याहर्तव्यम्। कात्यायन[illegible]:—पलाशशाखा शमीशाखा वात्र विकल्पिता। तच्छेदने इषे त्वोर्जे त्वेति द्वौ मन्त्रौ विकल्पितौ। तयोः क्रियापदाकाङ्क्षत्वात्तदर्थपूरणाय छिनद्मि इति पदमध्याहर्तव्यमित्येकः पक्षः। इषे त्वेति छेद-

स्या यूथानां पत्यावस्मिन् यजमाने ध्रुवाः शाश्वतिकीः बह्वीः बहुविधाः स्यात भवत ॥ का० [४, २, ११] 'यजमानस्य पशून्पाहीत्यग्न्यागारस्याग्नातरस्य पुरस्ताच्छाखामुपगूहतीति'। हे पलाशशाखे! त्वमुन्नतप्रदेशे स्थित्वा प्रतीक्षमाणा सती यजमानस्य पशून् अरण्ये सञ्चरतश्चोरव्याघ्रादिभयात् पाहि रक्ष। शाखया रक्षिता गावो निरुपद्रवाः सत्यः सायं पुनरागच्छन्तीत्याशयः। यद्यप्यचेतना शाखा तथापि तदभिमानिनीं देवता मुद्दिश्यैतदुक्तम्। यथा शालशिला अचेतनेऽपि शालग्रामे शास्त्रदृष्ट्या विष्णुसन्निधिमभिप्रेत्य विष्णुं सम्बोध्य षोडशोपचारान् विदधत इत्युक्तं प्राक् ॥

अथ व्याकरणप्रक्रिया। 'इषे' इषेरिच्छार्थस्य कर्मणि क्विप्। कित्त्वादुपधाया गुणाभावः। तस्माच्चतुर्थ्येकवचनम्। इषशब्दगत इकारो धातुस्वरेण प्रातिपदिकस्वरेण चोदात्तः। स्वरविधौ व्यञ्जनस्याविद्यमानत्वात् [पा० का० ६, १, २२३ परि० १] चतुर्थ्येकवचनस्य प्रत्ययत्वादाद्युदात्तत्वे प्राप्ते अनुदात्तौ सुप्पिताविति [पा० ३, १, ४] तदपवादेनानुदात्तत्वे प्राप्तेऽपि सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिरित्युदात्तत्वम् [पा० ६, १, १६८]। तस्मिन् सति अनुदात्तं पदमेकवर्जमितीकारोऽनुदात्तः [पा० ६, १, १५८]। यद्यप्येकशब्देन द्वयोरुदात्तयोरन्यतरो यः कोऽपि वक्तुं शक्यते तथापि सति शिष्टस्वरो बलीयानिति न्यायेन [पा० का० ६, १, १५८ वा ८] विभक्तिगत उदात्त एव प्रबलः॥ तथा सत्यनुदात्तादिकमुदात्तान्तमिदं पदं सम्पन्नम्। 'त्वा'। युषेर्भजनार्थस्य युष्मसिभ्यां मदिगिति [उ० १, १३७] मदिक्प्रत्ययान्तस्य युष्मच्छब्दस्य द्वितीयायां त्वेति रूपम्। तस्य प्रातिपदिकस्वरेण यद्यपि उदात्तः प्राप्तस्तथापि अनुदात्तं सर्वमपादादावित्यस्य सूत्रस्य अनुवृत्तौ

यद्वा त्वचमश्वायाइति तत्र तत्कारणं कपित्वा मातृकाणि वायु·
वेगेन यजमानगृहे समागमनाय पशून् प्रवर्तयत वायुरूपत्व
मुच्यते । कात्यायनः [४, २, ८. १०] देवो व इति मातृणाम्
एकां व्याकृत्यैन्द्रमभवति माहेन्द्रं वेति । अस्यार्थः । पृथक्कृता
च्छाखयोपस्पृशतीति पदद्वयमनुवर्तते । या माता मातरः
या गावः सन्ति तासां मध्ये एकां व्याकृत्य पृथक्कृत्य देवो
व इति मन्त्रेण शाखयोपस्पृशेत् । तथा सति गोसम्बन्धि दधि·
रूपं हविरैन्द्रं माहेन्द्रं वा भवतीति । देवो व इति मन्त्रस्येन्द्रो
देवता । षू प्रेरणे । सुवति सर्वव्यापारेषु प्रेरयतीति सविता ।
देवः द्योतमानः परमेश्वरः । हे गावः ! वो युष्मान् प्रार्पयतु
प्रभूततृणोपेतं वनं गमयतु । किमर्थम् ? श्रेष्ठतमाय कर्मणे ।
चतुर्विधं कर्म । अप्रशस्तम् । प्रशस्तम् । श्रेष्ठम् । श्रेष्ठतमं·
चेति । लोकविरुद्धं वधबन्धचौर्यादिकमप्रशस्तम् । लोकैः स्तव
नीयं बन्धुवर्गपोषणादिकं प्रशस्तम् । शास्त्रोक्तं वापीकूपतडा
गादिकं श्रेष्ठम् । वेदोक्तं यज्ञरूपं श्रेष्ठतममिति तल्लक्षणम् ।
यज्ञो वै श्रेष्ठतमं कर्मेति श्रुतेः [१, ७, १, ५] । हे अघ्न्याः
गावः ! गोवधस्योपपातकरूपत्वाद्धन्तुमयोग्या अघ्न्या उच्यन्ते ।
तथाविधा यूयमिन्द्राय भागम् इन्द्रमुद्दिश्य सम्पादयिष्यमाणं
दधिरूपहेतु क्षीरम् आप्यायध्वं समन्ताद्वर्धयध्वम् । सर्वास्वपि
गोषु प्रभूतक्षीरं कुरुत । ओप्यायी वृद्धौ [धा० १४ १७] ।
वो युष्मानपहर्तुं स्तेनश्चौरो मा ईशत ईश्वरः समर्थो मा भूत् ।
अघशंसः अघेन तीव्रपापेन भक्षणादिना शंसो घातको व्याघ्रा
दिरपि मा ईशत वो हिंसको मा भूत् । कीदृशीर्युष्मान् ? प्रजा
वतीः बह्वपत्याः । अनमीवाः अमीवा व्याधिः स नास्ति यासां
ताः अनमीवाः क्षामदुष्टत्वादिक्षुद्ररोगरहिताः । अयक्ष्माः
यक्ष्मा रोगराजः प्रबलरोगरहिताः । किंच । यूयं गोपतौ

पुक्। पुगन्तेति [पा० ७, ३, ८६] गुणः निपातश्च। 'श्रेष्ठतमाय' प्रशस्यशब्दादतिशायने तमबिष्ठनाविती‌ष्ठन् [पा० ५, ३, ५५] प्रशस्यस्य श्र [पा० ५, ३, ६०] इति आदेशः। ञ्नित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वम् [पा० ६, १, १९७]। ततः पुनः तमप्। तस्य पित्त्वादनुदात्तत्वम्। स्वरितप्रचयाः पूर्ववत्॥ 'कर्मणे' करोतेर्मनिन् नित्त्वादाद्युदात्तः॥ 'आ' उदात्तः॥ 'प्यायध्वम्' ओप्यायी वृद्धौ। हेतुमति णिच् [पा० ३, १, २६]। तस्य छन्दस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वात् [पा० ३, ४, ११७] णेरनिटीति णिलोपः [पा० ६, ४, ५१]। निघातः॥ 'अघ्न्याः' अघ्न्या अहन्तव्या भवत्यघघ्नीति वेति यास्कः [निरु० ११, ४३]। अघे नञि वोपपदे हन्तेरघ्न्यादयश्चेति [उ० ४, ११३] यगन्तो निपातः। सम्बुद्धित्वादामन्त्रितस्य चेति [पा० ६, १, १९८] आष्टमिको निघातः॥ 'इन्द्राय' इदि परमैश्वर्ये इन्धी दीप्तौ वा। इन्दति इध्यते वा तेजोभिरिति इन्द्रः। ऋज्रेन्द्रेत्यादिना [उ० २, २८] रन्प्रत्ययान्तो निपातः। नित्त्वादाद्युदात्तः। स्वरितप्रचयौ च॥ 'भागं' भज भागसेवनयोः। अकर्तरि च कारके सञ्ज्ञायामिति घञ् [पा० ३, ३, १९]। ञित्त्वादाद्युदात्ते प्राप्ते कर्षात्वतो घञोऽन्त उदात्त इत्यन्तोदात्तत्वम् [पा० ६, १, १५९]॥ तस्यामिपूर्व इत्यमा [पा० ६, १, १०७] सहैकादेश एकादेशोदात्तेनोदात्त इत्युदात्त एव [पा० ८, २, ५]॥ 'प्रजावतीः' उपसर्गे च सञ्ज्ञायामिति [पा० ३, २, ९९] जनेर्डप्रत्ययः ततष्टाप्। तेन सहैकादेशेऽप्युदात्तान्तः प्रजाशब्दः। तस्मात्तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् [पा० ५, २, ९४] मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः [पा० ८, २, ९] इति मस्य वः। उगितश्चेति ङीप् [पा० ४, १, ६]। मतुप्

सत्यां [पा० ८, १, १८] त्वामौ द्वितीयाया इति [पा० ८, १, २३] त्वादेशविधानादयं शब्दोऽनुदात्तः॥ ऊर्जे। ऊर्ज बलप्राणनयोरस्मात् क्विप्। ऊर्जति बलवन्तं प्राणवन्तं वा करोति इत्यूर्क् यवम्। ऊर्गित्यन्ननामोर्जयति इति सत इति यास्कः [निरु० ८, २७]। स्वर इयेवम्। संहितायामुदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इति [पा० ८, ४, ६६] त्वाशब्दस्य स्वरितत्वम्। मन्त्रद्वयस्य संहितायाम् ऊर्जे इति अकारस्य स्वरितात् संहितायामनुदात्तानामिति [पा० १, २, ३९] प्रचयाभिधायामेकश्रुतौ प्राप्तायां तदपवादकत्वेनोदात्तस्वरितपरस्य सन्नतर इत्यत्यन्तनीचोऽनुदात्तो भवति [पा० १, २, ४०] प्रथमस्य त्वाशब्दस्य स्वरितत्वम्। एवमुत्तरपदेषु संहितायां स्वरा ऊहनीयाः॥ 'वायवः' वातेर्गत्यर्थात् कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उणित्युण् [उ० १, १]। वाति गिच्छत्यस्य स्वरेणान्तोदात्तो वायुशब्दः। जसः सुप्त्वादनुदात्तत्वम्। जसि चेति [पा० ७, ३, १०९] गुणेऽवादेशे च स्थानेऽन्तरतम इति [पा० १, १, ५०] परिभाषया उदात्त एव जाते आद्युदात्त इति मध्योदात्तं पदम्। जसः स्वरितत्वं पूर्ववत्। 'स्थ' अस्तेर्लिटि मध्यमे लुकि श्नसोरल्लोप इति अकारलोपः [पा० ६, ४, १११]। तिङ्ङतिङ इति [पा० ८, १, २८] निघातः॥ 'देवः' पचादित्वादच् [पा० ३, १, १३४] चित इत्यन्तोदात्तः [पा० ६, १, १६३]॥ 'वः' बहुवचनस्य वस्नसाविलनुदात्तौ वस्नादेशः [पा० ८, १, २१]। 'सविता' षू प्रेरणे। ण्वुल्तृचाविति तृच् [पा० ३, १, १३३]। इडागमः। चित्त्वादन्तोदात्तः॥ 'प्र' उपसर्गाश्चाभिवर्जमित्याद्युदात्तः [फि० ४, १२] 'अर्पयतु' ऋ गतौ। हेतुमति चेति णिच् [पा० ३, १, २६]। अर्तिह्रीव्लीरीक्नूयीक्ष्माय्यातां पुग्णाविति [पा० ७, ३, ३६]

'वस्वीः' बहुशब्दात् वोतो गुणवचनादिति [पा० ४, १, ४४] ङीष्। वा छन्दसीति [पा० ६, १, १०६] जसः पूर्वसवर्णत्वम्। प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्त ॥ 'यजमानस्य' पुङ्यजोः शानन्निति [पा० ३, २, १२८] यजतेः शानन्। नित्स्वादाद्युदात्तः ॥ 'पशून्' पश्यन्ति गन्धेनेति पशवः। अर्जिदृशिकमीत्यादिना [उ० १, २७] दृशेः कुप्रत्ययः पशादेशश्च। प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः॥ 'पाहि' पा रक्षणे। लोट्। तिङ्ङतिङः। एवमग्रे पदस्वर-प्रक्रियोहनीया विस्तरभयान्नोच्यते ॥ १ ॥

वसो॑ः प॒वित्र॑मसि। द्यौर॑सि पृथि॒व्य॑सि मा॒त-रिश्व॑नो घ॒र्मो॑ऽसि वि॒श्वधा॑ असि। प॒र॒मेण॒ धाम्ना दृꣳह॑स्व॒ मा ह्वा॒र्मा ते॑ य॒ज्ञप॑ति॒र्ह्वा॑र्षीत्॥ २ ॥

का० [४, २, १५, १६] वसोः पवित्रमिति पवित्र-मस्यां बध्नाति कुशौ त्रिवृद्वेति। वासयति वृष्ट्यादिद्वारा स्थापयति विश्वमिति वसुः यज्ञः। यज्ञो वै वसुर्यज्ञस्य पवित्रमसीति श्रुतेः [१, ७, १, ८]। यज्ञशब्देन तदीयह-विर्द्रव्यरूपं क्षीरं लक्ष्यते। हे दर्भमय पवित्र! 'वसोः' इन्द्र-देवताया निवासहेतोः पयसः शोधकं 'पवित्रं' त्वम् 'असि'। अनेन मन्त्रेण पवित्रं कृत्वा पर्णशाखायां बध्नीयात्। द्वौ कुशौ कुशत्रयं वा पवित्रमुच्यते॥ का० [४, २, १८] द्यौर-सीति स्थाल्यादानमिति। यस्यां स्थाल्यां क्षीरं प्रक्षेप्तव्यं तद्-ग्रहणार्थोऽयं मन्त्रः। हे स्थालि! मृज्जलाभ्यां निष्पन्ना त्वं 'द्यौरसि' अन्नहेतुवृष्टिप्रदद्युलोकरूपासि। द्युसम्बन्धात्तद्रूपत्व-मस्यामुपचर्यते। तथा 'पृथिव्यसि' पृथिव्याः सकाशादुद्धृततया

ङीपोरनुदात्तत्वात् प्रत्ययस्वर एव। वा छन्दसीति [पा० ६, १, १०६] पूर्वसवर्णदीर्घत्वम्॥ 'अनमीवाः' अम रोगे। अमेरीव इति ईवप्रत्ययः। यद्वा। शेवायह्वजिह्वाग्रीवाप्वामीवा [उ० १, १५१] इत्यमिधातुप्रत्ययान्तो निपातः। तस्य नञा बहुव्रीहौ [पा० २, २, ६] समासस्य चान्तोदात्ते प्राप्ते [पा० ६, १, २२३, २—१६२]। तदपवादेन बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति [पा० ६, २, १] पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते तदपवादेन नञ्सुभ्यामित्यन्तोदात्तत्वम् [पा० ६, २, १७२]॥ 'अयक्ष्माः' तद्वत् स्वरः॥ 'मा' निपातत्वादाद्युदात्तः॥ 'स्तेनः' स्तेन चौर्य्ये। स्तेनयति चोरयतीति स्तेनः। पचाद्यच्। चित्वादन्तोदात्तः॥ 'ईशत' ईश ऐश्वर्य्ये। छन्दसि लुङ्लङ्लिट इति लङ् [पा० ३, ४, ६]। व्यत्ययो बहुलमिति [पा० ३, १, ८५] बहुवचनम्। न माङ्योगे इत्यडभावः [पा० ६, ४, ७४]। निघातश्च॥ 'अघशंसः' अघ पापकरणे। पचाद्यजन्तोऽदन्तोऽन्तोदात्तः। अघं शंसति इच्छतीत्यघशंसः। शंसि इच्छायाम्। अण्। तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यादिना [पा० ६, २, २] पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्॥ 'ध्रुवाः' ध्रुव स्थैर्य्ये। इगुपधज्ञाप्रीकिरः क इति कः [पा० ३, १, १३५]। प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तो ध्रुवशब्दः॥ 'अस्मिन्' इणो दमुगिति एतदमुक्। अन्तोदात्त इदंशब्दः। तस्मात् ङेरस्मिन्। तत्र ऊडिदम्पदाद्यप्पुम्रैद्युभ्यः [पा० ६, १, १७१] इत्युदात्तत्वम्॥ 'गोपतौ' गमेर्डोरिति [उ० २, ६७] गोशब्दः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः। गवां पतिरिति तत्पुरुषे पत्यावैश्वर्य्ये इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् [पा० ६, २, १८]। स्यात्। अस्तेः प्रार्थनायां लिङ्। तस्थस्थमिपां [पा० ३, ४, १०१] यासुट्। सलोपोऽल्लोपश्च। तिङ्ङतिङः॥

मसि सहस्रधारम्। देवस्त्वा सविता पुनातु वसोः पवित्रेण शतधारेण सुप्वा। कामधुक्षः॥३

का० [४, २, २१] 'वसोः पवित्रम्' इति पवित्रमस्यां करोत्युदग्रमिति। अस्यामुखायां स्थापनीयस्य पवित्रस्य प्रागग्रत्वं सामान्यतः प्राप्तमिति सिद्धवत् कृत्वोदगग्रत्वं विकल्प्यते। हे शाखापवित्र! 'वसोः' इन्द्रदेवतानिवासहेतोः पयसः शोधकं 'पवित्रं' त्वम् 'असि'। पवित्रेण व्यवधाने सति क्षीरेण सह स्थाल्यां पततां तृणपर्णादीनां प्रतिबध्यमानत्वात् पवित्रस्य क्षीरशोधकत्वम्। किम्भूतं पवित्रम्? 'शतधारम्' शतसंख्याधारा यस्मिन्। तथा 'सहस्रधारं' सूक्ष्मैः पवित्रच्छिद्रैः स्थाल्यां पतन्तीनां क्षीरधाराणां शतसहस्रसंख्याकानां सद्भावाच्छोधकत्वमाहर्तुम्। वसोः पवित्रमिति द्विरुक्तिः। अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्ते [निरु० १० ४१]॥ का० [४, २, २३] 'देवस्त्वेत्यामिच्यमाने जपतीति'। पयो देवता। दोहनादूर्ध्वं स्थाल्यां सिच्यमान हे क्षीर! 'सविता' प्रेरको देवः पूर्वोक्तरीत्या 'शतधारेण' वसोः पवित्रेण 'त्वा' त्वां 'पुनातु' शोधयतु। सुप्वेति पवित्रविशेषणं सुष्ठु पुनातीति सुपुः तेन 'सुप्वा' 'सुडागमाभावश्चार्षः'॥ का० कामधुक्ष इति प्रश्न इति [४, २, २४] एकस्यां गवि दुग्धायां दोग्धारमध्वर्युः पृच्छेत्। हे दोग्धः! विद्यमानानां गवां मध्ये त्वं 'कां गाम्' 'अधुक्षः' दुग्धवानसि॥ ३॥

सा विश्वायुः। सा विश्वकर्मा। सा विश्वधायाः। इन्द्रस्य त्वा भागꣳ सोमेनातनच्मि विष्णो हव्यꣳ रक्ष॥ ४॥

मृदा निष्पन्नत्वात् पृथिवीरूपत्वम् ॥ का० (४, २, २०] मातरिश्वन इत्यधिश्रयतीति। गार्हपत्यादुदीचोऽङ्गारान्निरुह्य तेषूखामधिश्रयति। हे उखे! त्वं 'मातरिश्वनः' वायोः 'घर्मः' दीपकोऽन्तरिक्षलोकोऽसि। मातर्यन्तरिक्षे श्वसिति निश्वासवच्चेष्टां करोतीति मातरिश्वा वायुः। घर्मः। घृ क्षरणदीप्त्योः। घर्मः दीपकः। सञ्चारस्थानप्रदानेन वायोर्दीपकोऽभिव्यञ्जकोऽन्तरिक्षलोकः। हे स्थालि! तवोदरेऽप्यन्तरिक्षरूपस्यावकाशस्य वायुसञ्चारस्य सद्भावात् त्वमपि वायोर्घर्मरूपाऽसि॥ द्यौरसि पृथिव्यसीति पूर्वमन्त्रे लोकद्वयरूपत्वमुखाया उक्तम्। अत्र मातरिश्वनो घर्मोऽसीत्यन्तरिक्षलोकरूपत्वमुच्यते। तस्मादेषां त्रयाणां लोकानां धारणात् त्वं 'विश्वधा असि' विश्वं दधातीति विश्वधाः विश्वधारणसमर्थासि लोकत्रयरूपत्वात्। किञ्च 'परमेण धाम्ना' उत्तमेन बहुक्षीरधारणसामर्थ्यरूपेण तेजसा हे उखे! त्वं 'दृंहस्व' दृढा भव त्वन्निष्ठस्य क्षीरस्य गमनं वारयितुम् अन्यथा भग्नायास्तव छिद्रेण क्षीरं गलेत्। दृहि दृहि वृद्धाविति [धा० १७, ८४] धातुर्यद्यपि वृद्ध्यर्थस्तथापि दार्ढ्ये सति भङ्गाभावेन चिरमवस्थानाद् दार्ढ्यं नाम कालवृद्धिरेव भवति। किञ्च। हे उखे! 'मा ह्वाः' कुटिला मा भव। ह्वृ कौटिल्ये। यद्युखा कुटिला भवेत् तदानीमवाङ्मुखायां सत्यां तत्स्थं क्षीरं गलेत्। अतः क्षीरधारणाय दार्ढ्यमकौटिल्यं चार्थ्यते। किञ्च 'ते यज्ञपतिः' त्वत्सम्बन्धी यजमानः 'मा ह्वार्षीत्' कुटिलो मा भूत् त्वन्निष्ठक्षीरस्कन्दनेनानुष्ठानविघ्न एव यजमानस्य कौटिल्यम्। तच्च त्वदीयेन दार्ढ्येन कौटिल्याभावेन च न भविष्यतीति प्रार्थ्यते ॥ २ ॥

वसोः पवित्रमसि शतधारं वसोः पवित्र-

भावितं जीर्णं सङ्गलहेतुर्भवति। तथात्र दधिशेषस्य भावनया सोमत्वम् ॥ का० [४, २, ३४] 'सोदकेनापि दधात्यसृषन्मयेन विष्णो हव्यमितीति। हे 'विष्णो' इदं 'हव्यं' चोरं 'रक्ष'। सर्वत्र सृष्टौ पालने संहारे च ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा अभिमानिन्यो देवताः। अतो विष्णुं सम्बोध्य हविषो रक्षा प्रार्थ्यते ॥ ४ ॥

अग्ने॑ व्रतपते व्रतञ्च॑रिष्यामि तच्छ॑केयं॒ तन्मे॑ राध्यताम्। इदम॒हमनृ॑तात्स॒त्यमुपै॑मि ॥ ५ ॥

का० [२, १, ११] अपरेणाहवनीयं प्राङ्तिष्ठन्नग्निमीक्षमाणोऽप उपस्पृश्य व्रतमुपैत्यग्ने व्रतपत इदमहमितिवेति। हे व्रतपते! व्रतस्यानुष्ठेयस्य कर्मणः पते पालक! हे अग्ने! त्वदनुज्ञया व्रतं चरिष्यामि कर्मानुष्ठास्यामि। 'तत् शकेयम्' तत्कर्मानुष्ठातुं शक्तो भूयासं त्वत्प्रसादात्। 'तन्मे राध्यतां' मदीयं तत्कर्म निर्विघ्नं सत् फलपर्यन्तं सिध्यतु। शकेराशीर्लिङ्यासुट्। लिङ्याशिष्यङ् [पा० ३, १, ८६] अतो येयः [पा० ७, २, ८०] गुणः शकेयम्। अग्निर्वै देवानां व्रतपतिरिति श्रुतिः [१, १, १, २]॥ इदमहम्॥ 'अहं' यजमानोऽस्मादनृतान्मनुष्यजन्मन उद्गत्य 'सत्यं' देवताशरीरम् 'उपैमि' प्राप्नोमि। सत्यमनुष्ठीयमानकर्मरूपेण प्रत्यक्षमिति मन्वान इदमिति विशिनष्टि। अनृतं मनुष्यजन्म शीघ्रविनाशित्वात्। यथा स्वप्नगजादयो बोधमात्रेण शीघ्रं निवर्त्तमाना अनृता उच्यन्ते। सत्यं देवजन्म बहुकालस्थायित्वात्। यथा जागरणगजादयः। श्रुतिरपि [१, १, १, ४] इदमहमनृतात्सत्यमुपैमीति तन्मनुष्येभ्यो देवानुपावर्तत इति। यद्वा लोकप्रसिद्धे एव सत्यानृते ग्राह्ये। नानृतं वदेदिति

का० [४, २, २५] प्रोक्ते सा विश्वायुरित्याहेति। पूर्वोक्त-प्रश्नस्योत्तरे अमूं गामिति दोग्धा प्रोक्ते सति सा विश्वायुरिति मन्त्रेण दोग्धारम्प्रत्यध्वर्युर्ब्रूयात्। या गौस्त्वया दुग्धा मया च पृष्टा 'सा' विश्वायुःशब्देनाभिधेया। विश्वमायुर्यस्याः सा विश्वायुः। यजमानस्य सम्पूर्णम् आयुः प्रयच्छतीत्यर्थः॥ का० [४, २. २६] एवमितरे उत्तराभ्यामिति। यथा प्रथमा गौः पृष्टा एवमितरे द्वितीयतृतीये गावौ तद्दोहनादूर्द्ध्वं कामधुक्ष इति मन्त्रेण प्रष्टव्ये। दोग्धा तूत्तरेऽमूमिति प्रोक्ते सा विश्वकर्म्मा सा विश्वधाया इति मन्त्राभ्यां क्रमेण तयोराशिषं ब्रूयात्। या द्वितीया गौस्त्वया पृष्टा सा विश्वकर्म्मा या तृतीया गौस्त्वया पृष्टा सा विश्वधायाः। डुधाञ् धारणपोषणयोः। विश्वान् सर्वान् देवान् दधाति क्षीरदध्यादिहविर्दानेन पुष्णाति इति विश्वधायाः। असुन्प्रत्ययो णिच्च। णिच्त्वा-दातो युक्चिण्कृतोरिति [पा० ७, ३, ३३] युक्। यद्वा। धेट् पाने। विश्वानिन्द्रादिदेवान् क्षीरादिकमं धापयति पाय-यतीति विश्वधायाः॥ का० [४, २, ३२] 'तद्धासातनक्ति प्रागद्युतशेषेणेन्द्रस्य त्वेति। क्वथितं क्षीरमनेनाप मन्त्रेण तत्र प्रातःकालीनहोमावशिष्टेन दध्ना दधिनिष्पत्तये आतञ्चनं कुर्य्यात्। हे क्षीर! 'इन्द्रस्य भागं' त्वां 'सोमेन' सोमवल्लीरसेन 'आतनच्मि' दध्यर्थं कठिनीकरोमि। तञ्चतिः कठिनीकरणार्थः। यद्यप्यातञ्चनहेतुर्दधिशेषस्त-थापि भावनया तस्यैव सोमत्वं सम्पाद्यते। यथा कश्चित् पुमान् बन्धुत्वेन भावितो बन्धुर्भवति प्रातिकूल्येन भावितः शत्रुश्च। तदुक्तं वसिष्ठेन—'बन्धुत्वे भावितो बन्धुः परत्वे भावितः परः। विषामृतदृशैवेह स्थितिर्भावनिबन्धिनीति। भोज्यं वा विषत्वेन भावितं भ्रान्तिं करोति। अमृतत्वेन

हविरर्थं पृथक्करणं प्रेक्षणार्थोदकधारणमित्यादयोऽग्निहोत्रहवणीव्यापाराः। व्रीहिनिर्वापधारणमुलूखले व्रीहिप्रक्षेपः पुनरुद्धरणं चेत्यादयः शूर्पव्यापाराः॥ ६॥

प्रत्युष्टꣳ रक्षः प्रत्युष्टा अरातयः। निष्टप्तꣳ रक्षो निष्टप्ता अरातयः। उर्वन्तरिक्षमन्वेमि ॥ ७ ॥

का० [२, ३, ११] प्रतपनं प्रत्युष्टं निष्टप्तमिति वेति। 'रक्षः' राक्षसजातिः। 'प्रत्युष्टं' प्रत्येकं दग्धम्। उष दाहे। अनेनाग्निहोत्रहवणीशूर्पयोः प्रतपनेनात्र स्थिता राक्षसा दग्धा इत्यर्थः। अरातयोऽपि प्रत्युष्टाः प्रत्येकं दग्धाः। रा दाने। हविषो दक्षिणाया वा दानं रातिः। रातेः प्रतिबन्धका अरातयस्तेऽपि दग्धा अन्यथा न यज्ञसाधनमित्यर्थः। शूर्पादौ निगूढं 'रक्षा निष्टप्तं' निःशेषेण तप्तं सन्तप्तम्। तप सन्तापे। 'अरातयः' च निष्टप्ताः। अनयोर्मन्त्रयोर्विकल्पः॥ का० गच्छत्युर्वन्तरिक्षमितीति। 'उरु' विस्तीर्णम् 'अन्तरिक्षम्' अवकाशम् 'अन्वेमि' अनुसृत्य गच्छामि। गच्छतः पुरुषस्य पार्श्वयोरेव स्थितं रक्षोऽनेन मन्त्रेण निराक्रियते इत्याशयः॥ ७॥

धूरसि धूर्व धूर्वन्तं धूर्व तं योऽस्मान् धूर्वति तं धूर्व यं वयं धूर्वामः। देवानामसि वह्नितमꣳ सस्नितमं पप्रितमं जुष्टतमं देवहूतमम् ॥ ८ ॥

का० [२, ३, १२, १३] अपणस्य पश्चादनस्तिष्ठन्त समङ्क्ति

कर्मस्वनृतनिषेधात्। अनृतवदनादुक्तमाहमिदं सत्यवदन-मुपैमि। यत इदं सत्यवदनं कर्माङ्गत्वात्कर्मकाले धार-णीयम् ॥ ५ ॥

कस्त्वा युनक्ति स त्वा युनक्ति कस्मै त्वा युनक्ति तस्मै त्वा युनक्ति। कर्मणे वां वेषाय वाम् ॥ ६ ॥

एवं व्रतमुपेत्य ब्रह्माणं कृत्वापां प्रणयनं कुर्यात्। का० [२, १, २, ३] ब्रह्मन्नपः प्रणेष्यामि यजमान वाचं यच्छेत्याहाम्भृतान उत्तरेणाहवनीयं सम्पति निदधाति कस्त्वा युनक्तीति ॥ अत्र मन्त्रं प्रयुञ्जानोऽध्वर्युर्यज्ञारम्भकर्मस्वात्मनः कर्तृत्वमपनीय प्रजा-पतेर्यज्ञकर्तृत्वं प्रश्नोत्तररूपाभ्यां मन्त्रवाक्याभ्यां प्रतिपादय-यति। प्रणीतानामपां धारक हे पात्र! त्वां कः पुरुषो युनक्ति आहवनीयस्योत्तरभागे स्थापयतीति प्रश्नः। तच्छब्दः प्रसिद्धा-र्थवाची। सर्वेषु वेदेषु जगन्निर्वाहकत्वेन प्रसिद्धो यः प्रजा-पतिरस्ति 'सः' एव परमेश्वरः हे पात्र 'त्वा युनक्ति'—इत्युत्त-रम्। पुनरपि 'कस्मै' प्रयोजनाय 'त्वा युनक्ति' इति प्रश्नः। 'तस्मै' प्रजापतये तत्प्रीत्यर्थं 'त्वा युनक्ति'—इत्युत्तरम्। सर्वकर्माणि परमेश्वरप्रीत्यर्थमनुष्ठेयानीति भगवताप्यर्जुनं प्रति प्रमवतोक्तम् [भ० गी० १८, ५६—८, २८ इति च। ४, २४ नेति च ॥ परिस्तीर्य दक्षिणतः पात्राण्यासाद्य शूर्पं चाग्नि-होत्रहवणीं चादत्ते। का० [२, ३, १०] कर्मणे वामिति शूर्पाग्निहोत्रहवण्यादायेति ॥ 'कर्मणे' हे अग्निहोत्रहवणि! हे शूर्प! वां युवां कर्मार्थमहमाददे इति शेषः। 'वेषाय' च। विष्लृ व्याप्तौ। घञ्। वेषो व्याप्तिः। सर्वेषु कर्मसु व्याप्त्यर्थं च 'वां' युवामहमाददे। शकटेऽवस्थितानां व्रीहीणां

'देवहूतमम्'। ह्वेञ् स्पर्धायां शब्दे च। देवानामतिशयेनाह्वातृ। व्रीहिपूर्णं शकटं दृष्ट्वा देवा आहूता इव शीघ्रमागच्छन्ति ॥ ८ ॥

अह्रुतमसि हविर्धानं दृꣳहस्व मा ह्वार्मा ते यज्ञपतिर्ह्वार्षीत्। विष्णुस्त्वा क्रमताम्। उरु वाताय। अपहतꣳ रक्षः यच्छन्तां पञ्च ॥९॥

अह्रुतमसि ह्वृ कौटिल्ये। क्तप्रत्ययः। ह्रु ह्वरेश्छन्दसीति [पा० ७, २, ३१] निष्ठायां ह्रु आदेशः। "अह्रुतम्" अकुटिलम् "असि"। आरोहणेऽपि भङ्गभीतिर्नास्तीत्यर्थः। "हविर्धानम्" डुधाञ् धारणपोषणयोः। हविषो व्रीहिरूपस्य धारकं पोषकं भवसि। अतः "दृंहस्व" मा ह्वार्मा ते यज्ञपतिर्ह्वार्षीदिति पूर्ववद् व्याख्येयम्। का० [२, ३, १५] विष्णुस्त्वेत्यारोहणमिति। हे शकट! "विष्णुः" व्यापको यज्ञः 'त्वा' त्वां "क्रमतां" पादेनाक्रम्यारोहतु नाहं समर्थ इति भावः। का० [२, ३, १६] प्रेक्षत उरु वातायेति हविर्धानीति। हे शकट! "वाताय" "उरु" भवेति शेषः। तदन्तर्वर्तिव्रीहिषु वायुसञ्चाराय विस्तीर्णं भव। शकटस्य व्रीहीणां तृणाद्याच्छादितत्वात् सङ्कोचे वायुप्रवेशाभावादाच्छादनमपनीय यथा वायुः प्रविशति तथा सङ्कोचं परित्यजेत्यर्थः। वायुरूपप्राणप्रवेशाद्धविः सप्राणं क्रियते मन्त्रेण। किञ्च। वायुप्रवेशरहितं सर्वं वस्तु वरुणदेवत्यं भवति। वरुणश्च बन्धकारित्वाद् यज्ञनिरोधकस्तन्निवृत्त्यर्थमयं मन्त्रः। यद्वै किञ्च वातो नाभिवाति तत्सर्वं वरुणदेवत्यमुरु वातायेत्याह वारुणमेवैतत् करोतीति तित्तिरिवचनात्॥ का०] २, ३, ११, १८] 'अपहतमिति निरस्यत्यन्यदविद्यमानेऽभिमृशे-

धूरसीति धुरमिमर्शनमिति। अस्यायमर्थः—'अथ अग्रे पुरोडाशपाकहेतोर्गार्हपत्यस्य पश्चादनः शकटं प्रतियुक्तं तिष्ठति। तच्च समक्षि सम्यगक्षाणि यस्य तत् सर्वाङ्गोपेतं तस्य 'धुरं' बलीवर्दवहनयोग्यं युगप्रदेशं धूरसीति मन्त्रेण स्पृशेदिति॥ अथ मन्त्रार्थः—व्रीहिरूपहविर्धारकस्य शकटस्य भिन्ना युगस्य बलीवर्दवहनप्रदेशे कश्चिद्धिंसकोऽग्निः शास्त्रदृष्टोऽस्ति स प्रार्थ्यते। अग्निर्वा एष धुर्यस्तमेतदत्येष्यन् भवतीति श्रुतेः [१. १. २. १०] हे वह्ने! त्वं धूरसि हिंसकोऽसि। तुर्वी थुर्वी दुर्वी धुर्वी हिंसार्थाः धूर्वति; क्विप्। यतो धूरसि अतः 'धूर्वन्तं' हिंसन्तं पाप्मानं 'धूर्व' विनाशय। किञ्च 'यः' राक्षसादिरस्मानिति न 'अस्मान्' धूर्वति हिंसितुमुद्युक्तस्तमपि 'धूर्व' विनाशय 'यं' च 'वयं' 'धूर्वामः' तमपि 'धूर्व' यमाल्लक्ष्या हितं वैरिणं वयमनुष्ठातारो धूर्वामो हिंसितुमुद्यतास्तमपि धूर्व विनाशय। शकटस्थितान्नप्रतिक्रमणनिमित्तमपराधमपक्षोतुमप्ययंभारभूता शकटस्य धूरनेन मन्त्रेण स्पृश्यते॥ का० [२, ४, १४] देवानामित्युपस्तम्भनस्य पश्चादीषामिति। शकटस्य ईषां काष्ठमायां तदग्रस्य भूमिस्पर्शो मा भूदिति॥ तदाधारत्वेन स्थापितं काष्ठमुपस्तम्भनं तस्य पश्चाद्भागे तामीषां स्पृशेत्। देवानामसि। हे शकट! त्वं "देवानां" सम्बन्धि "अनि" भवसि। किम्भूतं? 'वह्नितमम्' वह प्रापणे। वहतीति वह्निः अतिशयेन वह्नि वह्नितमम्। व्रीहिरूपस्य हविषोऽतिशयेन प्रापकम्। तथा "सस्नितमं" ष्णा शौचे। अतिशयेन शुद्धम्। आदृगमेत्यादिना [पा० ३, २, १७१] क्विप्रत्ययः। यद्वा। स्ना वेष्टने। दार्ढ्याय चर्मादिभिरतिशयेन वेष्टितम्। 'पप्रितमम्'। प्रा पूरणे। व्रीहिभिरतिशयेन पूरितम्। 'जुष्टतमं' जुषी प्रीतिसेवनयोः। देवानामतिशयेन प्रियम्।

त्यभिप्राय: । हविर्ग्रहणसमध्वर्युं देवता: सेवन्ते मम नाम ग्रहीष्यतीति । अनामग्रहं हविषि गृह्णीते तासां मिथ: कलहो भवेदिदं मदर्थमेव गृहीतमिति तत्कलहनिवृत्त्यर्थमग्नये जुष्ट-मग्नीषोमाभ्यां जुष्टमिति देवतानिर्देशपूर्वकं हविर्ग्रहणमित्य-भिप्राय: ॥ १० ॥

भूताय त्वा नारातये । स्वरभिविख्येषम् । दृꣳहन्तां दुर्य्याः पृथिव्याम् । उर्वन्तरिक्षमन्वेमि । पृथिव्यास्त्वा नाभौ सादयाम्यदित्या उपस्थेऽग्ने हव्यꣳ रक्ष ॥ ११ ॥

का० [२, ३, २३] भूताय त्वेति शेषाभिमर्शनमिति । हे व्रीहिशेष शकटावस्थित 'भूताय' भवनाय यागान्तराणां ब्राह्म-णभोजनस्य च पुनरपि सद्भावाय 'त्वा' त्वां संपरिशेषयामीति शेष: । 'न' 'अरातये' अदानाय शेषयामि । का० [२, ३, २४] स्वरिति प्राङीक्षत इति । अहं 'स्व: अभिविख्येषं' यज्ञं पश्येयं 'यज्ञो वै स्वरहर्देवा: सूर्य:' इति श्रुते: [१, १, २, २३] । यज्ञदिवसदेवसूर्य्या: स्व:शब्देनोच्यन्ते । स्वर्गहेतुत्वादपि स्व:शब्देन यज्ञ: । ख्या प्रकथने । 'अभिविख्येषम्' अभित: विशेषेण ख्यापयेयं पश्येयमित्यर्थ: । अनेन मन्त्रेण प्राङ्मुखो यज्ञभूमिं वीक्षते ॥ का० [२, ३, २५] 'दृꣳहन्तामित्यवरो-हतीति । 'पृथिव्यां' वर्त्तमाना: 'दुर्या:' गृहा: 'दृꣳहन्तां' दृढा भवन्तु । अनेन मन्त्रेण शकटात् अवरोहयेत् । दुरो द्वाराण्यर्हन्तीति दुर्या: गृहा: । हविर्गृहीत्वोत्तरतोऽध्व-र्य्यौर्भारेण गृहक्षोभ: सम्भाव्यते सोऽनेन मन्त्रेण वार्य्यते । का० [२, ३, २६] गच्छत्युर्वन्तरिक्षमिति । व्याख्यातम् ।

दिति। व्रीहिभ्योऽन्यत्तृणादिकं यदि तत्र भवेत्तदनेन निरस्येत् तृणाद्यभावे व्रीहीनभिमृशेदिति सूत्रार्थः। अथ मन्त्रार्थः —'रक्षः' यज्ञविघातकम् 'अपहतं' निराकृतं तृणादिकमेव रक्ष उच्यते॥ का० [२, ३, १८] यच्छन्तामित्यालभते इति। 'पञ्च' पञ्चसङ्ख्याका अङ्गुलयो व्रीहिरूपं हविः 'यच्छन्तां' नियच्छन्तु। अनेन पञ्चाङ्गुलियुक्तेन मुष्टिना व्रीहीन् गृह्णीयादित्यर्थ उक्तो भवति॥ ८॥

दे॒वस्य॑ त्वा सवि॒तुः प्र॑स॒वे॒ऽश्विनो॑र्बा॒हुभ्यां॑ पू॒ष्णो हस्ता॑भ्याम्। अ॒ग्नये॑ जुष्टं॑ गृह्णामि। अ॒ग्नीषोमा॑भ्यां जुष्टं॑ गृह्णामि॥ १०॥

का० [२, ३, २०—२२] देवस्य त्वेति गृह्णात्यमुष्मै त्वा जुष्टं गृह्णामीत्येवमग्नीषोमीयं यथादेवतमभ्यदिति। हे हविः! 'सवितुर्देवस्य' 'प्रसवे' प्रेरणे सति तेन प्रेरितोऽहम् 'अग्नये' 'जुष्टं' प्रियं 'त्वा' 'गृह्णामि'। 'अग्नीषोमाभ्यां' व्यासक्तदेवताभ्यां च 'जुष्टं' त्वा 'गृह्णामि'। काभ्याम् 'अश्विनोर्बाहुभ्यां' 'पूष्णो हस्ताभ्यां' च। अंसमणिबन्धयोर्मध्यभागो दीर्घदण्डाकारो बाहुः। पञ्चाङ्गुलियुक्ताग्रभागो हस्तः। अश्विनौ हि देवानामध्वर्यू पूषा हि देवानां भागधुक्। अतो ग्रहणसाधनयोः स्वबाह्वोरश्विबाहुभावना कार्या। हस्तयोस्तु पूषहस्तभावनेति भावः। सर्वासां देवानाम् हविस्तादृशं मनुष्येण कथं ग्रहीतुं शक्यमिति सवित्रानुज्ञातोऽश्विबाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां गृह्णामीत्यर्थः। किञ्च। सत्यं देवा अनृतं मनुष्या इति श्रुतेः [१, १, २, १७] देवानां सत्यरूपत्वात् तदनुस्मृतिपूर्वकं हविर्ग्रहणम् फलपर्यवसायित्वात्सत्यं भवति। देवतास्मृत्यभावे तु मनुष्याणामनृतरूपत्वात्तत्कृतमनुष्ठानं निष्फलत्वादनृतं भवतीति देवतास्मरणमि-

प्रसिद्धम्। का० [२, ३, ३५] सव्ये कृत्वा दक्षिणेनोदिङ्गयति देवीराप इतीति। उत्पूताभिरद्भिः पूरितामग्निहोत्रहवणीं सव्यहस्ते स्थापयित्वा मन्त्रमुच्चारयन् दक्षिणहस्तेनोर्ध्वं चालयेदिति सूत्रार्थः। मन्त्रार्थस्तु—हे 'देवीः आपः' द्योतनात्मिका आपो यूयम् 'अद्य' अस्मिन् दिने 'इमम्' इदानीं प्रवर्त्तमानं यज्ञम् 'अग्रे' 'नयत' पुरतः प्रवर्त्तयत निर्विघ्नं समापयत। किम्भूताः आपः अग्रेगुवः' अग्रे गच्छन्ति इत्यग्रेगुवः पुरतो निम्नदेशं प्रति गमनशीलाः। तथा 'अग्रेपुवः' अग्रे पुनन्ति अग्रेपुवः अग्रे यस्मिन् पूर्वभागे गच्छन्ति तस्मिन्नपहतिनिवारणेन शोधनशीलाः। यद्वा। अग्रे पिबन्तीत्यग्रेपुवः। प्रथमं सोमरसस्य पानकर्तारः। गमेः क्विप्प्रत्यये गमः क्वावित्यनुनासिकलोपे [पा० ६, ४, ४०] पुनातेः पिबतेर्वा क्वौ ऊङ् च गमादीनामित्यूकारः [पा० का० ६, ४, ४० वा० २] किञ्च 'यज्ञपतिं' यजमानमग्रे नयतेत्यनुवर्त्तते। फलभोगाय प्रेरयत। कथम्भूतम् 'सुधातुम्' सुष्ठु दक्षिणादिना दधाति यज्ञं पुष्णातीति सुधातुस्तं यज्ञस्य पतिं पालयितारम्। एको यज्ञपतिशब्दो योगेन व्याख्येय एको रूढ्या। तथा "देवयुवम्"। यु मिश्रणे। देवान् यौति यज्ञादिना मिश्रीकरोति देवयुस्तम्। क्विप्। अनित्यमागमशासनमिति तुगभावः। यद्वा देवान् कामयते इति देवयुस्तम्। 'इदंयुरिदं कामयमान इति यास्कोक्तेः [निरु० ६, ३१] सुप आत्मनः क्यजिति क्यच् [पा० ३, १, ८] क्यचि चेतीत्वे [पा० ७, ४, ३३] प्राप्ते न छन्दस्यपुत्रस्येति [पा० ७, ४, ३५] ईत्वाभावः। अश्वाघस्यादिति [पा० ७, ४, ३७] अश्वाघयोरेवात्वविधानादकृत्सार्वधातुकयोरिति [पा० ७, ४, २५] प्राप्तो दीर्घो न भवति। ततः क्याच्छन्दसीति [पा० ३, २, १७०] उप्रत्ययः। देवयुशब्द-

का० [२, ३, २७] अपचस्य पत्र तृणादयति पृथिव्या-स्त्वेति। हे हविः 'पृथिव्या नाभौ' मध्ये 'त्वां' 'सादयामि' स्थापयामि। तस्यैव व्याख्यानम्। अदित्या उपस्थ इति। उपस्थेऽङ्के यथा सुप्तं बालं पुत्रं माता स्वाङ्के स्थापयति। एवमिदं हविः अदित्या उपस्थे भूम्या अङ्के 'सादयामि। हे 'अग्ने' तव समीपे स्थापितमिदं 'हव्यं' त्वं 'रक्ष'। सुप्तं पुत्रमिव बाधकेभ्यः पालय ॥ ११ ॥

पवित्रे स्थो वैष्णव्यौ। सवितुर्वः प्रसव उत्पुनाम्यच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः। देवीरापो अग्रेगुवो अग्रेपुवोऽग्र इममद्य यज्ञं नयताग्रे यज्ञपतिᳬं सुधातुं यज्ञपतिं देवयुवम् ॥ १२ ॥

का० [२, ३, ३२] कुशौ समावप्रच्छिन्नाग्रावनन्तर्गर्भौ कुशैः छिनत्ति पवित्रे स्थ इति त्रीन्वेति। वैष्णवे इति प्राप्ते व्यत्ययो बहुलमिति [पा० ३, १, ८५] औत्वम्। हे 'पवित्रे' शोधके कुशद्वयरूपे! युवां 'वैष्णव्यौ' यज्ञसम्बन्धिनौ 'स्थः' भवथः यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञियै स्थ इति श्रुतेः [१, १, ३, १]। का० [२, ३, ३३] हविर्ग्रहण्यामपः कृत्वा ताभ्यामुत्पुनाति सवितुर्व इतीति। 'सवितुः' प्रेरकस्य 'प्रसवे' प्रेरणे सति हे 'आपः' 'वः' युष्मान् 'उत्पुनामि' उत्कर्षेण शोधयामि। केन 'अच्छिद्रेण' छिद्रहीनेन 'पवित्रेण' शोधकेन वायुरूपेण। यो वा अयं पवत एषोऽच्छिद्रं पवित्रमिति श्रुतेः [१, १, ३, ६]। 'सूर्यस्य रश्मिभिः' शुद्धिहेतुभिरुत्पुनामीति सम्बन्धः। वायोः सूर्यरश्मीनाञ्च पादमध्यालमाद्युपहतभूमिशुद्धिहेतुत्वं

'वः' युष्माकं सम्बन्धि यदङ्गं 'पराजघ्नुः' पराहतं कृत-वन्तः। छेदनतक्षणादिकाले स्वकीयहस्तस्पर्शरूपमशुचित्वं चक्रुः। 'तदिदं' 'वः' युष्माकमङ्गं 'शुन्धामि' प्रोक्षणेन शुद्धं करोमि॥ १३॥

शर्मासि। अवधूतꣳ रक्षोऽवधूता अरातयः। अदित्यास्त्वगसि प्रति त्वादितिर्वेत्तु। अद्रिरसि वानस्पत्यः। ग्रावासि पृथुबुध्नः प्रति त्वादित्यास्त्वग्वेत्तु॥ १४॥

का० [२, ४, १] शर्मासीति कृष्णाजिनादानमिति। हे कृष्णाजिन! त्वमनुष्ठानस्य धारणार्थं 'शर्म' सुखहेतुरसि। अजिनस्य चर्मेति सामुग्नं नाम शर्मेति दैवं नाम। का० [२, २, २] अपेत्य पात्रेभ्योऽवधूनोत्यवधूतमितीति। 'रक्षः' कृष्णाजिने गूढम् 'अवधूतम्'। कृष्णाजिनकम्पनेन भूमौ पातितम् एवमरातयोऽपि पातिताः। का० [२, ४, ३,] प्रत्यग्ग्रीवमास्तृणात्यदित्यास्त्वगितीति। हे कृष्णाजिन! त्वम् 'अदित्याः' भूमिदेवतायास्त्वग्रूपम् असि। ततोऽदिति-र्भूमिस्त्वा त्वां प्रति वेत्तु प्रतिगृह्य मदीयेयं त्वगिति वेत्तु जानातु। पुरा यज्ञो देवेषु रुष्टः कृष्णमृगो भूत्वागमत्तदा देवा ज्ञात्वा तदीयां त्वचमुत्छिद्य जगृहुस्तस्माच्चर्मास्तरण-मित्यभिप्रायः श्रुतावाम्नातः [१, १, ४, १,]। का० [२, ४, ४, ५] सव्याशून्ये निदधात्युलूखलमद्रिरसि ग्रावासीति वा प्रति त्वेत्युभयारिति। विकल्पितयोर्मन्त्रयोः प्रति त्वेति शेषो योजनीयः। हे उलूखल! त्वं यद्यपि 'वानस्पत्यः' दारुमयस्तथापि [illegible] 'अद्रिरसि' पाषाणोऽसि। किम्भूतः

स्यामि परीऽमि पूर्वं इति [पा० ६, १, १०७] प्रागस्य पूर्वरूपस्य वा छन्दसि इति [पा० ६, १, १०६] विकल्पेन नमस्यादीनां वा इयङ्‌उवङादित्यनुग्रहः [पा० का० ६, ४, ६८ वा० १]
॥ १२ ॥

युष्मा इन्द्रोऽवृणीत वृत्रतूर्य्ये यूयमिन्द्रमवृणीध्वं वृत्रतूर्य्ये प्रोक्षिता स्थ। अग्नये त्वा जुष्टं प्रोक्षामि। अग्नीषोमाभ्यां त्वा जुष्टं प्रोक्षामि। दैव्याय कर्मणे शुन्धध्वं देवयज्यायै यद्वोऽशुद्धाः पराजघ्नुरिदं वस्तच्छुन्धामि ॥ १३ ॥

हे आपः! 'इन्द्रः' देवः 'वृत्रतूर्य्ये' तूर्य्यतिर्वधकर्म्मा। वृत्रवधे निमित्तभूते सति 'युष्माः' युष्मान् 'अवृणीत'। आकारश्छान्दसः। सहकारित्वेन प्रार्थितवान्। 'यूयम्' अपि 'वृत्रतूर्य्ये' निमित्ते तम् 'इन्द्रम्' 'अवृणीध्व' वृतवत्यः सहकारित्वेन। का० [२, ३, २६] प्रोक्षिता स्थेति तासां प्रोक्षणमिति। हे आपः! यूयं 'प्रोक्षिताः' भवथ। असंस्कृता अन्यसंस्कारक्षमा न भवन्तीति। का० [२, ३, २७, २८] हविरग्नये त्वाग्नीषोमाभ्यां त्वेति यथा देवतमन्यदिति। अन्यदपि हविस्तद्देवतोच्चारेण प्रोक्षणीयम्। अग्नये त्वां जुष्टं प्रोक्षामि। अग्नीषोमाभ्यां जुष्टं त्वां प्रोक्षामि। का० [२, ३, २८] पात्राणि दैव्यायेति। कृष्णाजिनोलूखलादीनि पात्राणि प्रोक्षयेत्। हे यज्ञपात्राणि! यूयं 'शुन्धध्वम्' शुद्धानि भवत। किमर्थम् 'दैव्याय कर्मणे' अग्न्यादिदेवतासम्बन्धिने कर्मणे। तदेव कर्म विशिष्यते। 'देवयज्यायै' देवसम्बन्धिन्यै यागक्रियायै दर्शादिकायै। किञ्च। 'अशुद्धाः' नीचजातयस्तक्षादयः

लुक्। तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुक इति ईडागमः [पा० ७, ३, ९५]। शान्तिर्द्विविधा। बाह्यतुषापनयनादाद्या। सा प्रथमावघातेन स्यात्। अन्तःस्थितमालिन्यस्यापनयनादन्या। सा फलीकरणेन भवति। तं द्विविधं तण्डुलसंस्कारं कुर्वित्यर्थः। का० [२, ४, १३] हविष्कृदेहीति त्रिराह्वयतीति। यजमानः पत्नी वान्यो वा यो व्रीहीनवहन्ति स सम्बोध्याह्वयते। हे 'हविष्कृत्' हविः करोतीति हविष्कृत् 'एहि' अत्रागच्छ। त्रिवारमुक्तमर्थं देवा मन्यन्त इति त्रिराह्वानम् ॥ १५ ॥

कुक्कुटोऽसि मधुजिह्व इषमूर्जमावद त्वया वयꣳ सङ्घातꣳसङ्घातं जेष्म। वर्षवृद्धमसि। प्रति त्वा वर्षवृद्धं वेत्तु। परापूतꣳ रक्षः परापूता अरातयः। अपहतꣳ रक्षः। वायुर्वो विविनक्तु। देवो वः सविता हिरण्यपाणिः प्रतिगृभ्णात्वच्छिद्रेण पाणिना ॥ १६ ॥

का० [२, ४, १५] आहन्त्यन्यो दृषदुपले कुक्कुटोऽसीति त्रिः शम्यया दृषदं मक्षदुपलमिति। हे शम्यारूप ! यज्ञायुधविशेष ! त्वं 'कुक्कुटोऽसि' असुराणां "मधुजिह्वः" चासि देवानाम्। असुराः क्व क्वेति तान् हन्तुमिच्छन् योऽटति सर्वत्र सञ्चरति स कुक्कुटः। यद्वा कुकं कुत्सितशब्दं कुटति तनोतीति कुक्कुटः। यद्वा कुक्कुटाख्यपक्षिवत् ध्वनिविशेषमसुरभीत्यर्थं तनोतीति कुक्कुट इत्युपचर्यते। मधुजिह्वकनामा कश्चिद्देवानां भृत्यः। मधुमधुरभाषिणी जिह्वा यस्य। तद्रूप हे यज्ञायुध ! त्वमसुरान् पराभवन् यजमानस्य 'इषमूर्जमावद'। अन्नं रसञ्च यथा समागच्छति तथा शब्दं कुरु। तव शब्देनासुरेषु

'पृथुबुध्नः' स्थूलमूलः। मूसलघातोपद्रवेण चाञ्चल्याभावाय मूलस्थूलत्वम्। हे उलूखल! यद्यपि दारुमयस्तथापि 'ग्रावासि' दार्ढ्येन पाषाणसदृशोऽसि। 'अदित्यास्त्वक्' अखण्डनीयाया अवश्यभूमेश्चर्मरूपा भूमेर्या त्वगस्ति सा त्वां 'प्रति वेत्तु' स्वकीयत्वेन जानातु ॥ १४ ॥

अग्नेस्तनूरसि वाचो विसर्जनं देववीतये त्वा गृह्णामि। बृहद्ग्रावासि वानस्पत्यः। स इदं देवेभ्यो हविः शमीष्व सुशमि शमीष्व। हविष्कृदेहि हविष्कृदेहि हविष्कृदेहि ॥ १५ ॥

का० [२, ४, ६,] हविरावपत्यग्नेस्तनूरसीति। हे हविः! त्वं 'अग्नेः' आहवनीयस्य 'तनूः' शरीरमसि। यतस्तत्र क्षिप्तं हविरग्न्यात्मकं भवति। अतो हविः अग्नेस्तनूः। किम्भूतं हविः। 'वाचो विसर्जनम्' अपां प्रणयनकाले नियमिताया यजमानवाचो हविरावपनकाले विसर्गो भवति। तस्मादिदं हविर्वाचो विसर्जनम्। अतः 'देववीतये' देवानां तर्पणाय 'त्वा' त्वां 'गृह्णामि' आवपामीत्यर्थः। का० [२, ४, ११] बृहद्ग्रावेति मुसलमादत्त इति। हे मुसल! त्वं यद्यपि 'वानस्पत्यः' दारुमयस्तथापि 'ग्रावासि' दार्ढ्येन पाषाणसदृशोऽसि। तथा दीर्घत्वेन बृहदाकारोऽसि। का० [२, ४, १२] स इदमित्यवदधातीति। हे मुसल! त्वं 'देवेभ्यः' अग्न्यादिदेवोपकारार्थम् 'इदं' हविर्व्रीहिरूपं 'शमीष्व' शमय। भक्षणविरोधितुषापनयनेन शान्तं कुरु। तस्यैव पदस्य व्याख्यानम्। 'सुशमि शमीष्व' सुष्ठु शान्तं यथा भवति तथा शमीष्व शमय। यद्वा उपमन्त्रसमानेन पुनो

तण्डुलाः! 'सविता देवः' 'वः' युष्मान् 'अच्छिद्रेण पाणिना' अङ्गुलिविश्लेषशून्येन स्वहस्तेन 'प्रतिगृभ्णातु' स्वीकरोतु। हृग्रहोर्भश्छन्दसीति हस्य भः [पा० का० ८, २, ३२ वा० १]। पात्रीप्रक्षेपसमये भूमौ पतनं मा भूदिति सवितुर्ग्रहणं प्रार्थ्यते। किम्भूतः सविता 'हिरण्यपाणिः' हिरण्ययुक्ताव-ङ्गुलीयाद्याभरणयुक्तौ पाणी यस्य स हिरण्यपाणिः। यद्वा दैत्यैः प्राशित्रप्रहारेण छिन्नौ सवितुः पाणी देवैर्हिरण्मयौ कृताविति सवितुर्हिरण्यपाणित्वमिति बह्वृचश्रुतौ कथा ॥ १६ ॥

धृष्टिरसि। अपाग्ने अग्निमामादं जहि निष्क्रव्यादं सेध। आ देवयजं वह। ध्रुवमसि पृथिवीं दृंह ब्रह्मवनि त्वा क्षत्रवनि सजातवन्युपदधामि भ्रातृव्यस्य वधाय ॥ १७ ॥

का० मूलतः शाखां परिवास्योपवेषं करोतीति। [२, ४, २६] धृष्टिरसीत्युपवेषमादायेति च। पलाशशाखाया मूलदेशे छिन्नः काष्ठभाग उपवेषस्तमादत्ते। हे उपवेष! त्वम् 'धृष्टिरसि' प्रगल्भोऽसि। ञिधृषा प्रागल्भ्ये। तीव्राङ्गाराणामितस्ततश्चालने प्रभुत्वादस्य प्रागल्भ्यम्। का० [२, ४, २८] अपाग्न इत्यङ्गारान् प्राचः करोतीति। तत्र त्रयोऽग्नयः सन्ति। एकः आमात्। आममपक्वमत्तीत्यामात्-क्रिकोऽग्निः। द्वितीयः क्रव्यात्। शवदाहे क्रव्यं मांसमत्तीति क्रव्यात् चिताग्निः। तृतीयो यागयोग्यः। तथा-विधान् त्रीनङ्गारान् गार्हपत्यात्प्रागभागे पृथक्कृत्य तेषां मध्ये यागयोग्यताङ्गारौ द्वावग्नौ आमात् क्रव्यात्संज्ञौ तौ वारयितुं

पराम्भूतेषु तदीयमन्नं रसञ्च यजमानः प्राप्नोति। ततः 'त्वया' त्वया 'वयं सङ्घातं सङ्घातं' 'जेष्म' असुरैः कृत क्रियमाणं तं तं संग्रामं जेष्म जयेम। कदाचिदपि पराजयोऽस्माकं माभूदि-त्यर्थः। सम्यक् हन्यन्ते असुरा यत्रेति सङ्घातो युद्धम्। मनो राज्ञ एको वृषभ आसीत्तस्मिन्नसुरघ्नी वाक् स्थिता तस्मिन् शब्दं कुर्वति तं श्रुत्वैवासुरा म्रियन्ते। ततः किलाताकुलीनामानावसुरयाजकौ मनुं गत्वा तेनैव वृषभे-णायाजयतामृषभे हते सा वाङ्मनोर्भार्यां प्रविष्टा। तौ पुन-स्तयापि मनुमयाजयताम्। ततः सा वाक्पात्राण्यपि प्रवि-ष्टेत्यसुरपराभवाय तद्वाक्प्रकटनार्थं शम्यया दृषदुपलकुट्ट-नमिति श्रुत्योक्तोऽभिप्रायः [१, १, ४, १४]। का० [२, ४, १६] वर्षवृद्धमसीति शूर्पमादत्त इति। हे शूर्प! त्वं 'वर्षवृद्धमसि' वर्षेण वृष्ट्या सञ्जातेन वृद्धं वर्षवृद्धम्। वर्षवृद्धवेणुशलाकानिर्मितत्वात् शूर्पस्य वर्षवृद्धत्वम्। का० [२, ४, १७] प्रति त्वेति हविरावपतीति। हे हविः! 'वर्षवृद्धं' शूर्पं 'त्वा' त्वां 'प्रतिवेत्तु' स्वकीयत्वेन जानातु व्रीहिशूर्प-योर्वर्षवृद्धत्वाद् भ्रातृत्वम्। का० [२, ४, १८] परापूतमिति निष्पुनातीति। 'रक्षः' 'परापूतं' निराकृतं शूर्पेण तुषेषु परापूतेषु तद्गतं रक्षोऽपि तैः सह भूमौ पातितम्। 'परा-पूताः' हविः प्रतिकूला आलस्यादिप्रतिबन्धकाः "परापूताः" निराकृताः। का० [२, ४, १९] अपहतमिति तुषानिर-स्यतीति। 'रक्षः' "अपहतं" दूरेऽपनीय मारितम्। भूमौ पतितान् दूरे निःसारयेत्। का० [२, ४, २०] वायुर्व इति विविनक्तीति। हे तण्डुलाः! 'वायुः' शूर्पवातजनितः 'वः' युष्मान् 'विविनक्तु' सूक्ष्मकणेभ्यः पृथक्करोतु। का० [२, ४, २१] देवो व इति पात्रसामीप्याभिमन्त्रयतीति इति। हे

भ्रातृ॑व्यस्य व॒धाय॑। विश्वा॑भ्यस्त्वाशा॑भ्य॒ उप॑द॑धामि॑। चित॑ स्थोर्ध्व॒चित॑:। भृगू॑णा॒मङ्गि॑रसा॒न्तप॑सा तप्यध्वम् ॥ १८ ॥

का० [२, ४, ३०] सव्याङ्गुल्या शून्येऽङ्गारं निदधात्यग्ने ब्रह्मेति। हे 'अग्ने' निधीयमानाङ्गाररूपं 'ब्रह्म' प्रौढ़ं कर्मास्माभिः क्रियमाणं 'गृभ्णीष्व' गृह्णीष्व। नाशकरचोवधेनानुगृह्णीष्व। यद्वा ब्रह्म ब्राह्मणं मामनुगृह्णीष्व। अङ्गुलीदाहाभावं मा दहे-त्यर्थः। का० [२,४,३१] धरुणमिति पश्चादिति। पूर्वस्थापित-कपालस्य पश्चाद्भागे द्वितीयं निदधाति। हे द्वितीय कपाल! त्वं 'धरुणं' पुरोडाशस्य धारकम् 'असि'। अतोऽन्तरिक्षं 'दृंह' दृढीकुरु। पुरोडाशपाकोत्पन्नज्वालयान्तरिक्षलोकोपद्रवो यथा न स्यात् तथा कुरु। यद्यप्येतत् कपालं ज्वालान्तरिक्ष-योर्मध्ये व्यवधायकं नास्ति तथाप्यन्तरिक्षदार्ढ्याय कपाल-देवता प्रार्थ्यते। ब्रह्मवनीत्यादि पूर्ववत् का० [२,४,३२] पुरस्ताद्धर्त्रमितीति। प्रथमस्य पूर्वभागे तृतीयं स्थापयेत्। हे कपाल। त्वं 'धर्त्रं' धारकम् 'असि'। 'दिवं' दृंह। ज्वालायेन दाहाभावो द्युलोकस्य दार्ढ्यम्। अन्यत् पूर्ववत्। का० [२,४, ३३] विश्वाभ्य इति। दक्षिणत इति। हे चतुर्थ कपाल! 'विश्वाभ्यः आशाभ्यः' सर्वदिग्भ्यः सर्वदिग्दार्ढ्याय 'त्वा' 'उपदधामि'। एवं कपालत्रयोपधानेन यज-मानो लोकत्रयं जयति। चतुर्थेन दिशो जयति। तद्वतः पुरोडाशो लोकत्रयरूपो भूत्वा देवताः प्रीणातीत्याशयः। का० [२,४, ३४] समं विभज्य द्वे दक्षिणत एवमुत्तर-तश्चित स्थेतीति। आग्नेयपुरोडाशस्याष्टकपालत्वाच्चतुर्णां स्थापितत्वादवशिष्टानां चतुर्णां मध्ये द्वे द्वे दक्षिणोत्तरयोर्नि-

गार्हपत्यं प्रत्युच्यते। हे 'अग्ने'! हे गार्हपत्य! 'आमादम्' अग्निम् 'अपजहि' परित्यज। व्यवहिताश्चेति [पा० १, ४, ८२] क्रियापदोपसर्गयोर्व्यवधानम्। तथा 'क्रव्यादम्' अग्निं 'निषेध' निःशेषं दूरं गमय परित्यजेत्यर्थः। का० [२, ४, २७] आ देवयजमित्यङ्गारमाहरतीति। हे गार्हपत्य! 'देवयजं' देवानां यागयोग्यं तृतीयमङ्गारम् 'आवह' समीपमानय। देवा इज्यन्ते यस्मिन्नसौ देवयाट् तं देवयजम्। का० [४, २, २७] कपालेनाच्छादयति ध्रुवमसीति। देवयजमङ्गारं कपालेनाच्छादयेत्। हे कपाल! त्वं 'ध्रुवमसि' स्थिरं भवसि। अङ्गारोपरि वर्तमानमपि इतस्ततो न पतसि। 'पृथिवीं' भूमिं 'दृंह' दृढीकुरु। पुरोडाशपाकसमये त्वदुक्तव्यवधानेन भूमिर्दाहजनितं शैथिल्यं न भविष्यतीत्यर्थः। किञ्च 'त्वाम्' 'उपदधामि' अङ्गारे स्थापयामि। किमर्थं 'भ्रातृव्यस्य' शत्रोरसुरस्य पाप्मनो वा 'वधाय' हिंसार्थम्। व्यन् सपत्ने [पा० ४, १, १४५] इत्याद्युदात्तत्वात् भ्रातृव्यशब्दः शत्रुवाची। किम्भूतं त्वा 'ब्रह्मवनि'। वन षण सम्भक्तौ ब्रह्मणा ब्राह्मणेन वन्यते पुरोडाशनिष्पत्त्यर्थं स्वीक्रियते इति ब्रह्मवनि। तथा 'क्षत्रवनि' सजातवनीति पदद्वयं योज्यम्। सजाताः समानकुले जाताः यजमानस्य ज्ञातयस्तैर्वन्यते इति॥ १७॥

अग्ने ब्रह्म गृभ्णीष्व। धरुणमस्यन्तरिक्षं दृꣳह ब्रह्मवनि त्वा क्षत्रवनि सजातवन्युपदधामि भ्रातृव्यस्य वधाय। धर्त्रमसि दिवं दृꣳह ब्रह्मवनि त्वा क्षत्रवनि सजातवन्युपदधामि

दिव स्कम्भनीरसीति। दृषदः पश्चाद्भागेऽवस्तात् शम्यां स्थापयेत्। तां प्रत्यग्र्वचनं। हे शम्ये! 'दिवः' द्युलोकस्य 'स्कम्भनीः' स्तम्भनकारिणी त्वम् 'असि' व्यत्ययेन द्वितीयाबहुवचनम् पतनवारणायान्तरिक्षरूपेण स्तम्भनकारित्वम्। अन्तरिक्षेण हीमे द्यावापृथिवी विष्टब्धे इति श्रुतेः [१, २, १, १६]॥ का० [२, ५, ५,] दृषदुपलां धिषणासीति। हे उपले! उपरितनशिले! त्वं 'धिषणासि' पेषणव्यापारधारिकासि। किम्भूता पार्वतेयी' पर्वत्या अधस्तनदृषदः पुत्री पार्वतेयी बालस्वरूपा।। 'कनीयसी ह्येषा दुहितेव भवतीति श्रुतेः [१, २, १, १७] अतः 'पर्वती' मातृसमा त्वां 'प्रतिवेत्तु' पुत्रीं जानातु॥ १८॥

धान्यमसि धिनुहि देवान्। प्राणाय त्वा। उदानाय त्वा। व्यानाय त्वा। दीर्घामनु प्रसितिमायुषे धां देवो वः सविता हिरण्यपाणिः प्रतिगृभ्णात्वच्छिद्रेण पाणिना। चक्षुषे त्वा। महीनां पयोऽसि॥ २०॥

का० [२, ५, ६,] धान्यमसीति तण्डुलानोप्येति। हे हविः! त्वं 'धान्यमसि'। धिनोति प्रीणातीति धान्यम्। अतो 'देवान्' अग्न्यादीन् 'धिनुहि' प्रीणय। का० [२, ५, ६] पिनष्टि प्राणाय त्वेति प्रतिमन्त्रमिति। प्रकर्षेण अनिति सर्वदा मुखे चेष्टत इति प्राणः श्वासवायुः। उदनिति ऊर्ध्वं चेष्टत इत्युदानः उत्क्रान्तिवायुः। व्यनिति व्याप्य चेष्टते इति व्यानो व्यापको बलहेतुर्वायुः। हे तण्डुल! 'त्वा' त्वां 'प्राणाय' प्राणदानार्थं पिनष्मि इति शेषः। एवमुत्त-

दध्यात्। चिञ् चयने निष्ठान्तस्य चित इति बहुवचनम्। हे कपालविशेषाः! यूयं 'चितः स्थ' प्रथमकपालोपचयकारिणः स्थ भवथ। तथा ऊर्ध्वचितः स्थ ऊर्ध्वमुपचितानां द्वितीयादिकपालानामुपकारिणो भवथ। का० [२, ४, ३८] भृगूणामित्यङ्गारैरभ्यूहतीति। अङ्गारैः कपालानि छादयेत्। हे कपालानि! यूयं 'भृगूणामङ्गिरसां' भृगुनामकानामङ्गिरोनामकानां देवर्षीणां तपसा तपोरूपेणाग्निनानेन 'तप्यध्वम्' तप्तानि भवत। अस्याग्नेस्तदीयकपत्वं भावयेदित्यर्थः॥ १८॥

शर्मा॑सि। अव॑धूत॒ꣳ रक्षोऽव॑धूता॒ अरा॑तयः। अदि॑त्या॒स्त्वग॑सि॒ प्रति॒ त्वादि॑ति॒र्वे॑त्तु। धि॒षणा॑सि पर्व॑ती॒ प्रति॒ त्वादि॑त्या॒स्त्वग्वे॑त्तु। दि॒वः स्क॑म्भ॒नी॑रसि। धि॒षणा॑सि पार्वते॒यी प्रति॑ त्वा पर्व॒ती वे॑त्तु॥ १९॥

का० [२, ५, २] कृष्णाजिनमादत्ते पूर्ववदिति। यथावघातार्थं कृष्णाजिनप्रयोगस्तद्वदत्रापि। शर्मासि। अवधूतम्। 'अदित्याः' इति मन्त्रत्रयं व्याख्यातम्॥ का० [२, ५, ३] तस्मिन् दृषदं धिषणासीति। तस्मिंश्चर्मणि शिलां स्थापयेत्। हे शिले! पेषणाधारभूते! त्वं 'पर्वती' पर्वतात्मिका तदुत्पन्ना त्वं 'धिषणासि' धियं बुद्धिं कर्म वा सिनोति व्याप्नोति ददाति वा धिषणा। दृढत्वमापन्नम्। पर्वतवत् धारयन्त्यसि। 'अदित्याः' भूमेः 'त्वक्' कृष्णाजिनरूपा तादृशी 'त्वा' त्वां 'प्रति वेत्तु' त्वदवस्थानमनुजानातु। का० [२; ५, ४] पश्चात्शम्यामुपोहत्युदीचीं

धीभिः समोषधयो रसेन। सꣳरेवतीर्जगतीभिः पृच्यन्ताꣳ संमधुमतीर्मधुमतीभिः पृच्यन्ताम् ॥ २१ ॥

का० [२, ५, १०] पात्र्यां सपवित्रायां पिष्टान्यावपति देवस्य त्वेति। हस्ताभ्यामित्यन्तं व्याख्यातम्। एतानि पिष्टानि 'संवपामि' पात्र्यां सम्यक् क्षिपामि। का० [२, ५, १२—१३] उपसर्जनीरानयत्यन्यः पवित्राभ्यां प्रतिगृह्णाति समाप इतीति। पिष्टसंवपनीया आप उपसर्जन्यः। ता अग्नीदानयेदध्वर्युः पवित्राभ्यां प्रतिगृह्णीयात्। 'आपः' उपसर्जनीरूपाः 'ओषधीभिः' पिष्टरूपाभिः 'संपृच्यन्ताम्'। पृची सम्पर्के सङ्गच्छन्तां सम्यगेकीभवन्तु। तथा 'ओषधयः' पिष्टाख्या रसेन उपसर्जनीरूपेणोदकेन 'संपृच्यन्ताम्'। आपो हि ओषधीनां रसः। तथा 'रेवतीः' रेवत्यः आपः 'जगतीभिः' पिष्टाख्याभिः 'संपृच्यन्तां' रेवत्य आपो जगत्य ओषधय इति श्रुतेः [१, २, २, २]। 'मधुमतीः' माधुर्योपेता आपः 'मधुमतीभिः' माधुर्योपेताभिः पिष्टरूपौषधीभिः संपृच्यन्ताम्। अपामोषधीनां परस्परं [च] परस्परं प्रीतिहेतुत्वात् सम्पर्को भवत्वित्यर्थः ॥ २१ ॥

जनयत्यै त्वा संयौमि। इदमग्नेः। इदमग्नीषोमयोः। इषे त्वा। घर्मोऽसि विश्वायुः। उरुप्रथा उरु प्रथस्वोरु ते यज्ञपतिः प्रथताम्। अग्निष्टे त्वचं मा हिꣳसीत्। देवस्त्वा सविता श्रपयतु वर्षिष्ठेऽधि नाके ॥ २२ ॥

का० [२, ५, १४] संयौमि जनयत्यै त्वितालि । यथा विष्टानाञ्च मिश्रीकरणं संयपनम् । हे आज्यपिष्टरूपपदार्थद्वय ! त्वां 'संयौमि' सम्यग् मिश्रीकरोमि । यु मिश्रणामिश्रणयोः । किमर्थं 'जनयत्यै' यजमानस्य प्रजोत्पादनार्थम् । आज्यपिष्टयोर्यथा मिश्रणं तथा शुक्रशोणितमिश्रणेन यजमानस्य प्रजोत्पत्तिर्भवति तदर्थं त्वां संयौमि । यद्वा जनयत्यै पुरोडाशोत्पत्त्यै त्वां संयौमि । का० [२, ५, १५] 'मंविभज्यामं द्विधाविभालभते इदमग्नेरिदमग्नीषोमयोरितीति । मिश्रीकृतस्य पिष्टस्यावदानाक्तं विभजयं कृत्वा पुनरमभिगच्छन् 'इदमग्नेः अग्निमन्त्रिति भवत्विति प्रथमं पिण्डं स्पृशेत् । इदमग्नीषोमयोर्भवत्विति द्वितीयं स्पृशेत् । का० [२, ५, १७] इषे त्वेत्याज्यमधिश्रयतीति । हे आज्य ! 'इषे' अन्नमाक्षुष्यर्थं त्वामधिश्रयामीति शेषः । आज्यप्रतिष्ठापनार्थं तत्पात्रस्याग्नौ स्थापनमधिश्रयणम् । का० [२, ५, १८] घर्मोऽसीति पुरोडाशमिति । हे पुरोडाश ! त्वं घर्मोऽसि । घृ क्षरणदीप्त्योः । घर्मशब्देन दीप्यमानः प्रवर्ग्य उच्यते । अग्ययमाणतया दीप्यमानत्वात् प्रवर्ग्योऽसि । तथा 'विश्वायुः' विश्वं कृत्स्नम् आयुर्यस्मात् स विश्वायुः । यस्माद्यजमानः सर्वमायुराप्नोतीति भावः । का० [२, ५, २०] उरुप्रथा इति प्रथयति यावत्कपालमिति । सर्वकपालेषु संश्लेषयितुं तं प्रसारयेत् । हे पुरोडाश ! त्वं स्वभावतः 'उरुप्रथाः' उरु विस्तीर्णं यथा तथा प्रथते प्रसरतीत्युरुप्रथाः । अत इदानीमपि 'उरु प्रथस्व' प्रख्यातो भव । किञ्च 'ते यज्ञपतिः' तव यजमानः उरु विस्तीर्णं पुत्रपश्वादिभिः प्रथतां प्रख्यातो भवतु । का० [५, २, २१] अग्निष्ट इत्यग्निरभिमृशतीति । हे पुरोडाश । 'अग्निः' अपपाय प्रवृत्तः ते तव 'त्वचं' त्वक-

सङ्घातमुपरितनभागं 'मा हिंसीत्' मा विनाशयतु। अति-दाहेन सर्पाभावो विनाशः सोऽत्र माभूदित्यर्थः। अवघातपेष-णोत्थः श्रपणाज्जायमानश्च हविष उपद्रवो जलस्पर्शेन शाम्य-तीति भावः। का० [२, ५, २२] देवस्त्वेति श्रपणमिति। हे पुरोडाश! 'सविता देवः' 'वर्षिष्ठे' अत्यन्तवृद्धे 'नाके' द्युलोकवर्त्तिनि नाकनाम्नि अग्नौ 'त्वा' त्वाम् 'अधि' अधि-श्रित्य 'श्रपयतु' पक्वं करोतु। मनुष्यस्य श्रपणे कर्तृत्वं मा भूदित्यभिप्रेत्य देवस्त्वेत्युच्यते। दिवि नाको नामाग्नी रक्षो-हेति तित्तिरिवचनान्नाको नाम स्वर्गस्थोऽग्निः॥ २२॥

मा भेर्मा संविक्था। अतमेरुर्यज्ञोऽतमेरु र्यजमानस्य प्रजा भूयात्। त्रिताय त्वा। द्विताय त्वा। एकताय त्वा॥ २३॥

का० [२, ५, २४] मा भेरित्यालभत इति। हे पुरोडाश! त्वं 'मा भेः' भयं मा कार्षीः। 'मा संविक्थाः' चलनं मा कार्षीः। ञिभी भये। ओविजी भयचलनयोरित्यनयोः प्रयोगौ। का० [२, ५, २५] अतमेरुरिति शृतावभिवा-सयति भस्मना वेदेनोपवेषेण वेति। 'यज्ञः' यागहेतुः पुरोडाशः 'अतमेरुः' भूयात्। तमु ग्लानौ। ताम्यतीति तमेरुः औणादिक एरुप्रत्ययः। न तमेरुरतमेरुः। भस्माच्छादनेन ग्लानिरहितो भवतु। यजमानस्य प्रजा पुत्रपौत्रप्रपौत्रादिः अतमेरुः ग्लानिरहिता भूयात्। यजमानस्य प्रजायाः कदाचिद्दुःखं मास्त्वित्यर्थः। का० [२, ५, २६] पात्रप्रक्षालन-प्रक्षालनमासेभ्यो निनयत्यभितप्य प्रत्यगसंस्पृश्यन्मार्गं त्रिताय त्वेति प्रतिमन्त्रमिति। हे पात्रप्रक्षालनप्रक्षालनोदक! त्रिताय त्रितनाम्ने देवाय त्वां नि[illegible]मि शेषः। तथा

च्छित्ताय त्वा निनयामि। तथा एकताय त्वा निनयामि। पूर्वं कृतस्त्रितेतो: भीतोऽग्निरपः प्रविष्टस्ततो देवास्तं प्राप्य। अग्नि-कृतदुःखेन शेषिता वीर्य्यमपसु मुक्तं तत आप्त्या अन्यज्जाता एकत-द्वितैकतसंज्ञास्ते देवैः सह चरन्तो यज्ञे पात्रीप्रक्षालनजल-लक्षणं भागं लेभिरे इति श्रुतिकथानुसन्धातव्या। [१, २, ३, १] ॥ २३ ॥

दे॒वस्य॑ त्वा सवि॒तुः प्र॑स॒वेऽश्विनो॑र्बा॒हुभ्यां॑ पू॒ष्णो हस्ता॑भ्याम्। आद॑देऽध्वर॒कृतं॑ दे॒वेभ्यः॑। इन्द्र॑स्य बा॒हुर॑सि॒ दक्षि॑णः स॒हस्र॑भृष्टिः श॒तते॑जा वा॒युर॑सि ति॒ग्मते॑जा द्वि॒षतो॑ व॒धः॥ २४ ॥

का० [२, ६, १३] देवस्य त्वेति स्फ्यमादायेति। देवस्य त्वेति व्याख्यातम्। देवेभ्यो देवोपकारार्थं अध्वरकृतं अध्वरं करोतीति वेदिखननादिद्वारेणेत्यध्वरकृतं स्फ्यमहमाददे गृह्णामि। का० [२, ६, १३] सव्यपाणे: सव्यं कृत्वा दक्षिणे-नालभ्य जपतीन्द्रस्य बाहुरितीति। हे स्फ्य! त्वमिन्द्रस्य दक्षिणो बाहुरसि। तेन बाहुना धृतत्वात्तत्समानवीर्य्योपेतत्वाद्वा स्फ्यस्य बाहुरूपत्वोपचारः। किम्भूतः? स्फ्यः सहस्रभृष्टिः भृष्टिर्भञ्जनं पाको मारणमिति यावत्। सहस्र-सङ्ख्याकानां शत्रूणां भृष्टिर्यस्य स सहस्रभृष्टिः। तथा शत-तेजाः शतं तेजांसि यस्य सः बहुधा दीप्यमानः। किञ्च वायुरसि न केवलमिन्द्रबाहुसदृशः किन्तु वायुसदृशोऽप्यसि। अत एव तिग्मतेजाः तीक्ष्णतेजाः यथा वायुर्वह्निं प्रदीप्य तीव्रां ज्वालामुत्पादयंस्तीव्रतेजा भवति। एवं स्फ्योऽपि खनन-च्छेदरूपं कर्म कुर्वंस्तीव्रतेजा उच्यते। तथा द्विषतो वधः। हन्तीति वधः कर्मद्वेषिणामसुराणां हन्तेत्यर्थः॥ २४ ॥

पृथिवि देवयजन्योषध्यास्ते मूलं मा हिंᳫसिषम्। व्रजं गच्छ गोष्ठानम्। वर्षतु ते द्यौः। बधान देव सवितः परमस्यां पृथिव्याᳫ शतेन पाशैर्योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तमतो मा मौक्॥ २५॥

का० [२, ६, १५, १६] पृथिवि देवयजनीति हृतेऽन्तर्हिते प्रहरतीति। हे पृथिवि! हे देवयजनि! देवा इज्यन्ते यस्यां सा देवयजनी तस्याः सम्बोधने हे देवयजनि! ते तव ओषध्यास्तृणरूपाया मूलमहं मा हिंसिषम् मा विनाशयामि। का० [२, ६, १७] व्रजं गच्छेति पुरीषमादत्त इति। स्फ्यप्रहारोत्पन्ना मृत् पुरीषमुच्यते। हे पुरीष! त्वं व्रजं गच्छ। व्रजन्ति गच्छन्ति स्थातुं गावो यत्र स देशो व्रजस्तं किंभूतम् गोष्ठानम् गवां स्थानमिदानीमवस्थितिर्यत्र तम् गोयुक्तं तदीयं स्थानं गच्छेत्यर्थः॥ का० [२,६, १८] वर्षतु त इति वेदिं प्रेक्षत इति। हे वेदे! ते तुभ्यं त्वदर्थं द्यौर्द्युलोकाभिमानी देवो वर्षतु जलसेकं करोतु। वृष सेचने वर्षणेन खननजनितदुःखशान्तिरस्त्वित्यर्थः॥ का० [२, ६, १९] बधानेत्युत्करे करोतीति। स्फ्योत्खातां मृदमुत्करे त्यजेत्। हे देव सवितः! योऽस्मान् द्वेष्टि द्वेषं करोति वयं च यं शत्रुं द्विष्मस्तमुभयविधं शत्रुं परमस्यां पृथिव्यां बधान। परमा अन्तिमा पृथिवी। छान्दसः स्याड़ागमः। उत्करे क्षिप्तायां धूल्यां निगूढस्य शत्रोस्तत्र बन्धनं कुरु यत्र भूमेरन्तिमप्रदेशेऽन्धतामिस्रो नरकोऽस्ति। तथा च श्रुतिः [१, २, ४, १६] अन्धे तमसि बधानेति यदाह

परमस्यां पृथिव्यामिति। ...म कर्तव्यं तदा ... शतेन पाशैः ... किञ्च यस्मादस्मा-
मिस्तावत्... मा मौक् कदाचिदपि मा मुच ॥ २५ ॥

अपारुं पृथिव्यै देवयजनाद्वध्यासम्।
व्रजं०—०मौक्। अररो दिवं मा पप्तः।
द्रप्सस्ते द्यां मा स्कन्। व्रजं०—०मौक् ॥ २६ ॥

का० [२, ६, २१] अपारुमिति द्वितीयं प्रहरतीति। पृथिव्यै देवयजनात् पृथिव्याः सम्बन्धिनो देवयजना...दे-
...स्थानात् अररुम् ... वध्यासम्। अप-
...यथा ... भवति तथा करवाणि। ... मन्त्रेण
द्वितीयवारं पूर्ववत् प्रहरेत् व्रजं गच्छेत्यादि मन्त्र-
त्रयस्य प्रयोगो व्याख्या च पूर्ववत् ॥ का० [२, ६, २२]
अभिन्यस्यत्युत्कारमररो दिवमितीति। हे अररो असुर!
दिवं द्युलोकं ... त्वं मा पप्तः मा गमः। ...
त्वया न गन्तव्यम्। पतॢ गतौ पतः पुमिति [पा० ७, ४,
१९] लुङि पुमागमे रूपम् ॥ का० [२, ६, २३] द्रप्सस्त इति
तृतीयमिति। हे वेदिदेवते! ते तव पृथिवीरूपाया यो द्रप्सः
... रसः स द्यां द्युलोकं मा स्कन् मा स्कन्दतु मा
गच्छतु स्कन्दिर्गतिशोषणयोः। व्रजं गच्छेत्यादिमन्त्रत्रयस्य
प्रयोगो व्याख्या च पूर्ववत् ॥ २६ ॥

गायत्रेण त्वा छन्दसा परिगृह्णामि। त्रैष्टु-
भेन त्वा छन्दसा परिगृह्णामि। जागतेन त्वा
छन्दसा परिगृह्णामि। सुक्ष्मा चासि शिवा

चासि। स्योना चासि सुषदा चासि। ऊर्ज-
स्वती चासि पयस्वती च ॥ २७ ॥

का० [२, ६, २५] पूर्वं परिग्रहं परिगृह्णाति दक्षिणतः पश्चादुत्तरतश्च स्फ्येन गायत्रेणेति प्रतिमन्त्रमिति। यस्मात् प्रदेशादरत्निप्रकाशितस्तत्र वेदेरियत्तां नियन्तुं दक्षिण-दिदिक्त्रये स्फ्येन रेखात्रयकरणं पूर्वः परिग्रहः। विष्णुर्देवता मन्त्रत्रयस्य। ते प्राञ्चं विष्णुं निपाद्य छन्दोभिरभितः पर्य्यगृह्णन्निति श्रुतेः [१, २, ५, ६]। हे विष्णो! त्वा त्वां गायत्रेण छन्दसा गायत्र्यादिच्छन्दस्त्रयरूपतया भावितेन स्फ्येन दिक्त्रये परिगृह्णामि। एवं त्रैष्टुभेन जागतेनेत्युत्तर-मन्त्रयोः। ततः छन्दोदेवता दिक्त्रयेऽसुरेभ्यस्त्वां पालयि-ष्यन्ति। पूर्वस्यामाहवनीय एव पालकोऽस्तीति भावः। प्रजापतिपुत्रा देवा असुराश्च पूर्वं स्पर्द्धां चक्रुस्तदा देवान् पराजयं प्राप्तान्मत्वा भूमिमसुरा विभेजुस्तदा देवा वामन-रूपं विष्णुमग्रे कृत्वाऽसुरानागत्यास्मभ्यमपि भूम्यंशो दातव्य इति तानयाचिषुः। ततोऽसुरा असूयन्तोऽयं विष्णुर्यावति भूभागे शेते तावान् भवदीयोऽस्त्वित्यूचुस्ततो देवा यज्ञ्ञेन तदस्माकमित्युक्त्वा ते प्राञ्चं विष्णुं निपात्य गायत्रेणेत्यादि-मन्त्रैर्यज्ञभूमिं जगृहुः। यज्ञो विष्णुः स यत्र तिष्ठति सैव यज्ञभूमिरिति तैर्विदितत्वाद्वेदिरिति तद्भूमेर्नामेति [१, २, ५, १—७] श्रुतिकथामनुसन्धाय वेदिग्रहणं विधेयम्॥ का० [२, ६, ३१] उत्तरं परिग्रहं परिगृह्णाति सुक्ष्मा स्योनोर्जस्व-तीति। वेदिखननात् पूर्वं क्रियमाणः पूर्वः परिग्रहः पश्चात् क्रियमाण उत्तरपरिग्रहः। तत्रापि पूर्ववद्दिक्त्रये स्फ्येन रेखात्रयं कार्य्यम्। हे वेदे! त्वं सुक्ष्मासि शिवा-

शान्ता चासि। क्षमा भूमिः शोभना क्षमा सुक्ष्मा सम्मर्दनादि दोषनिवर्तनं भूमेः शोभनत्वम्। उपद्रवाद्युपरम निःकाशनेन शान्तत्वम्। गुणद्वयस्यान्योन्यसमुच्चयार्थौ चकारौ एकोऽयं मन्त्रः। स्योना सुखरूपासि। स्योनमिति सुखनाम [निघ० ३, ६]। सुषदा सुष्ठु सीदन्ति देवा यस्यां सा सुषदा। सम्यगुपवेशनयोग्या चासि। चकारौ पूर्ववत्। द्वितीयोऽयं मन्त्रः। ऊर्जस्वती पयस्वती चासि। ऊर्जःशब्दोऽन्नवाची। पयःशब्दस्तद्विकारदध्यादिवाची। तदुभयवती। चौ पूर्ववत्। तृतीयो मन्त्रः॥ २७॥

पुरा क्रूरस्य विसृपो विरप्शिन्नुदादाय पृथिवीं जीवदानुम्। यामैरयंश्चन्द्रमसि स्वधाभिस्तामु धीरासोऽनुदिश्य यजन्ते॥ प्रोक्षणीरासादय। द्विषतो वधोऽसि॥ २८॥

का० [२,६, ३२] पुरा क्रूरस्येत्यनुमार्ष्टीति। पूर्वेतिहासाख्यायिका मन्त्रेऽभिप्रेता। कदाचिद्देवासुरैः सह संग्राम उपस्थितस्तदा देवैर्मिथो मन्त्रितं यदस्या भूमेरुत्कृष्टं देवयजनमस्माकं तच्चन्द्रे संस्थाप्य युद्धं कुर्मस्तत्र यद्यप्यस्माकं पराजयः स्यात्तदा देवयजने यागं विधाय पुनर्दैत्यपराजयं करिष्याम इति संमन्त्र्य भूमेः सारभागं देवयजनं चन्द्रे स्थापयामासुस्तत् कृष्णवर्णमिदानीमपि दृश्यत इत्याख्यानमयं मन्त्रो ब्रूते [१, २, ५, १८]॥ पुरा क्रूरस्येति त्रिष्टुप् चन्द्रदेवत्या। विरप्शीति महन्नाम [निघ० ३, ३] विविधं रपति वेदत्रयरूपेण शब्दं करोतीति विरप्शी। यज्ञो वेदित्वं प्राप्तो विष्णुः सम्बोध्यते। हे विरप्शिन् विष्णो परमेश्वर! त्वं भूम

समभ्यहाणीति शेषः। क्रूरशब्दोऽत्र संग्रामवाची। संग्रामो वै क्रूरमिति श्रुतेः [१, २, ५, १९]। विविचं सर्पन्ति योधा यस्मिन्निति विस्रुप्। तस्येति क्रूरविशेषणं पञ्चम्यर्थे षष्ठी। विस्रुपो नानायोधयुतात् क्रूरात् युद्धात् पुरार्थादेवाः जीवदानुं जीवं ददातीति जीवदानुस्तां जीवस्य धात्रीं सारभूतां यां पृथिवीमदादाय आर्द्रं गृहीत्वा स्वधाभिः वेदैः सह चन्द्रमसि इन्द्रो ऐरयन् प्राक्षिपन् स्थापयामासुः धीरासः धीरा मेधाविनः तामु उ एवार्थे तामेव चन्द्रस्थां पृथिवीमनुदिश्य दर्शनेन सम्पाद्य सैव भूमिरस्यां वेद्यां विद्यत इति भावयित्वा यजन्ते यागं कुर्वन्ति। स्वधाशब्दो यद्यप्यन्नवाची तथाप्यत्रान्नहेतुभूता वेदत्रयी कथ्यते। यां चन्द्रमसि ब्रह्मणा दधुरिति श्रुतेः [१, २, ५, १९] ब्रह्मणा वेदेन सहेत्यर्थः। अनेन मन्त्रेण खातायां वेद्यां नाष्ट्रकृतपस्यनिवृत्तये समीकरणरूपं मार्जनं कुर्यात्। प्रोक्षणीरासादयेति अग्नीध्रं प्रति प्रैषः। प्रोक्ष्यन्त आभिरिति प्रोक्षण्य आपस्ता आसादय वेद्यां स्थापय॥ का० [२, ६, ४२] दिपतो वध इति स्फ्यमुदञ्चं प्रहरतीति। हे स्फ्य! त्वं द्विपतः शत्रोर्वधोऽसि हिंसकोऽसि॥ २८॥

प्रत्युष्टꣳ रक्षः प्रत्युष्टा अरातयः। निष्टप्तꣳ रक्षो निष्टप्ता अरातयः। अनिशितोऽसि सपत्नक्षिद्वाजिनं त्वा वाजेध्यायै सम्मार्ज्मि। प्रत्युष्ट० १०-०। अनिशितासि सपत्नक्षिद्वाजिनीं त्वा वाजेध्यायै सम्मार्ज्मि॥ २९॥

का० [२, ६, ४६] स्रुवं प्रतप्य पूर्ववदिति। यथा शूर्पाग्निहोत्रहवण्योः प्रत्युष्टमिति प्रतपनं कृतं तथा स्रुवस्यापि

कार्यमित्यर्थः। मन्त्रो व्याख्यातः॥ का० [२, ६, ४६] वेदाग्रेरन्तरतः प्राक्सम्मार्ष्टि निशितं इतीति। हे स्रुव। त्वम- निशितोऽसि। शो तनूकरणे। नितरां शितस्तीक्ष्णीकृतो निशितस्तथा न भवतीत्यनिशितः। यज्ञविषये तीक्ष्ण उप- द्रवकारी न भवसीत्यर्थः। यतः सपत्नक्षित्। क्षिणु हिंसा- याम्। सपत्नानस्मच्छत्रून् क्षिणोति हिनस्तीति सपत्नक्षित्। अत एव त्वां सम्मार्ज्मि सम्यक् शोधयामि। मृजू शुद्धौ। किम्भूतं त्वां वाजिनं वाजोऽन्नमस्यास्तीति वाजिनं यज्ञ- द्वारा अन्नहेतुत्वादन्नवन्तम्। यद्वा वाजो यज्ञस्तदर्हं यज्ञो हि देवानामन्नमिति श्रुतेः [५, १, १, २]। वाजं यज्ञाख्यम- न्नमर्हतीति वाजिनम्। अर्हार्थे इन्प्रत्ययः। किमर्थं सम्मार्ज्मि। वाजेध्यायै ञिइन्धी दीप्तौ। इध्यनं इध्या दीप्तिः। वाजस्येध्या वाजेध्या तस्यै वाजेध्यायै यज्ञस्य दीप्त्यै प्रकाशनार्थम्। शोधि- तेन स्रुवेणाज्ये गृहीते हुते च सति अग्निर्दीप्यते। तदीयाऽऽ- हुतिफलभूतमन्नं प्रकाशितं भवतीत्यर्थः॥ का० [२, ६, ४७, ४८] प्रतप्य प्रतप्य [illegible]शितेति स्रुच इति। अनि- शितेति मन्त्रेण स्रुचस्तिस्रो जुह्वुपभृद्ध्रुवाः संमृज्य प्रत्येकं प्रत्युष्टमिति मन्त्रेण प्रतप्य प्रतप्य वेद्यां स्थापनार्थमध्वर्यवे प्रयच्छतीति सूत्रार्थः। प्रत्युष्टमिति व्याख्यातम्। अनि- शितेत्यपि व्याख्यातम्। स्रुवस्य पुंस्त्वादादौ स्रुवसम्मार्जनम्। स्रुचां स्त्रीत्वात्पश्चात्। योषा वै स्रुग्वृषा स्रुव इत्यादिश्रुतेः [१, ३, १, ९]। जुह्वादीनां स्रुचां स्त्रीलिङ्गत्वात्तद्विशेषण- योरनिशिता वाजिनीमित्यनयोः स्त्रीत्वं विशेषः॥ २९॥

अदि॑त्यै॒ रास्ना॑सि। विष्णो॑र्वे॒ष्पोऽसि। ऊ॒र्जे त्वा। अद॑ब्धेन त्वा॒ चक्षु॒षाव॑ पश्यामि। अ॒ग्ने॑-

जिह्वासि सुहूर्देवेभ्यो धाम्ने धाम्ने मे भव यजुषे यजुषे ॥ ३० ॥

का० [२, ७, १] पत्नीं संनह्यति प्रत्यग्दक्षिणत उपविष्टां गार्हपत्यस्य मुञ्जयोक्त्रेण त्रिवृता परिहरत्यधोवासोऽदित्यै रास्नासीतीति। हे योक्त्र ! अदित्यै अदित्या भूम्यास्त्वं रास्नासि रशना भवसि॥ का० [२, ७, २, ३] दक्षिणं पाशमुत्तरे प्रतिमुच्योर्ध्वं सृजति विष्णोर्वेष्प इति न ग्रन्थिं करोतीति। हे दक्षिण पाश ! त्वं विष्णोः यज्ञस्य वेष्पोऽसि व्यापकोऽसि। विष्लृ व्याप्तौ॥ का० [२, ७, ४] ऊर्जे त्वेत्याज्यमुद्वास्येति। हे आज्य। त्वामुद्वासयामीति शेषः। किमर्थम्? ऊर्जे उत्तमरसलाभाय। विलापितं घृतं सुस्वादु भवति॥ का० [२, ७, ४] पत्नीमवेक्षयत्यदब्धेनेतीति। दभ्नोतिर्हिंसार्थः। हे आज्य ! अदब्धेन अनुपहिंसितेन चक्षुषा त्वामवपश्यामि। अर्वाचीनं यथा तथाधोमुखी सती पश्यामि। किञ्च हे आज्य ! त्वमग्नेर्जिह्वासि। यदाज्यमग्नौ हूयते तदा जिह्वेव ज्वालोत्पद्यतेऽतस्त्वमग्नेर्जिह्वा। किम्भूतं देवेभ्योऽर्थाय सुहूः सुष्ठु हूयते इति सुहूः पुंस्त्वं छान्दसम्। यद्वा जिह्वाविशेषणं सुष्ठु ह्वयन्ते देवा आहूयन्तेऽनया सा सुहूर्जिह्वा। ज्वालां दृष्ट्वा आयन्तीत्यर्थः। अतो मे मम धाम्ने धाम्ने भव तथा यजुषे यजुषे च भव। धाम स्थानम्। फलेन गम्यत इति यजुःशब्दो यागवाची। धाम्ने धाम्ने तत्तद्यागफलभोगस्थानसिद्ध्यर्थं भव। यजुषे यजुषे तत्तद्यागसिद्ध्यर्थं भवेत्यर्थः ॥ ३० ॥

सवितुस्त्वा प्रसव उत्पुनाम्यच्छिद्रेण पवि-

वेण सूर्य्यस्य रश्मिभिः। सवितुर्वः प्रसव०—० रश्मिभिः। तेजोऽसि शुक्रमस्यमृतमसि। धाम नामासि प्रियं देवानामनाधृष्टं देवयजनमसि ॥ ३१ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां प्रथमोऽध्यायः ॥

का० [२, ७, ७,] सवितुस्त्वेत्याज्यमुत्पुनातीति। सवितुर्देवस्य प्रसवे आज्ञायां वर्त्तमानः सन्त्वामुत्पुनामि शोधयामि। व्याख्यातमन्यत् ॥ का० [२, ७, ८] प्रोक्षणीश्च पूर्ववदिति। सवितुर्वः। वो युष्मानुत्पुनामीति व्याख्यातम् ॥ का० [२, ७, ९] आज्यमवेक्षते तेजोऽसीति। हे आज्य! त्वं तेजोऽसि। शरीरकान्तिहेतुत्वात्तेजस्त्वम्। शुक्रमसि दीप्तिमदसि। स्निग्धरूपत्वाद्दीप्तिमत्त्वम्। अमृतमसि विनाशरहितमसि। बहुदिवसावस्थानेऽप्योदनादिवत् पर्यु-षितत्वादिदोषाभावादविनाशित्वम् ॥ का० [२, ७, ११, १२] स्रुवेणाज्यग्रहणं चतुर्जुह्वां धाम नामेति सकृन्मन्त्र इति। हे आज्य! त्वं धाम स्थानमसि धीयते स्थाप्यते विस्तहविर्देवैर-स्नेति धाम। तथा नाम नामयति आत्मानं प्रति सर्वाणि भूतानीति नाम। आज्यं दृष्ट्वा सर्वेऽप्यत्तुं नमन्ति। तथा देवानां प्रियमिष्टम् अनभिभूतम्। गतसारत्वदोषेणातिरस्कृतं चरुपुरोडाशादीनि चिरस्थित्या गतसाराणि स्युरितीदं

न तथा। देवयजनं देवा इज्यन्तेऽनेनेति यागसाधनम् ईदृशं त्वमस्य तस्त्वा गृह्णामीति वाक्यशेष ॥ ३१ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे।
आखाद्याज्यग्रहान्तोऽयमध्यायः प्रथमोऽगमत् ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ॥

कृष्णोऽस्याखरेष्ठोऽग्नये त्वा जुष्टं प्रोक्षामि। वेदिरसि बर्हिषे त्वा जुष्टां प्रोक्षामि। बर्हिरसि स्रुग्भ्यस्त्वा जुष्टं प्रोक्षामि ॥ १ ॥

का० [२, ७, १८] इध्मं प्रोक्षति विस्रस्य वेदिं च बर्हिः प्रतिगृह्य वेद्यां कृत्वा पुरस्ताद्ग्रन्थि कृष्णोऽसीति प्रतिमन्त्रमिति ॥ इध्मं विस्रंस्य प्रोक्षेत्। वेदिञ्च प्रोक्षेत्। बर्हिरादाय वेद्यां पूर्वग्रन्थि कृत्वा प्रोक्षेत् क्रमान्मन्त्रत्रयेणेति सूत्रार्थः ॥ कृष्णोऽसि ॥ हे इध्म! त्वं कृष्णोऽसि कृष्णमृगरूपो यज्ञोऽसि। इध्मपूलकस्य यज्ञसाधनत्वाद्यज्ञत्वोपचारः। किम्भूतः? आखरेष्ठः। आ समन्तात् खरे कठिने वृक्षे तिष्ठतीति आखरेष्ठः। यद्वा खं स्वर्गं राति ददातीति खरः आहवनीयस्तत्रा समन्तात्तिष्ठतीत्याखरेष्ठः। अन्तोदात्तः कृष्णशब्दो वर्णवाची अयन्तु कृष्णशब्द आद्युदात्तत्वान्मृगवाची ॥ यज्ञः कदाचिद्देवेभ्योऽपक्रान्तः स्वगोपनाय कृष्णमृगो भूत्वा वने यज्ञियतरुमध्ये प्रविश्य कुत्रचित्कठिने वृक्षे तस्थौ। तदेतदभिप्रेत्य कृष्ण आखरेष्ठ इति इदमुच्यते। यज्ञो ह देवेभ्योऽपचक्राम स कृष्णो भूत्वा चचारेत्यादिश्रुतेः [१, १, ४,

१]। स्थे च भाषायामिति स्थे परतः [पा० ६, ३, २०] भाषायां सप्तम्या अलुग्विधानादेदत्वम्। पूर्वपदादिति [पा० ८, ३, १०६] षत्वम्। अतोऽग्नये जुष्टं प्रियं त्वां प्रोक्षामि शुद्ध्यर्थं जलेनेति शेषः। वेदिरसीति वेदिं प्रोक्षति। त्वं वेदिरसि। विद्यते लभ्यत इति वेदिः। विदॢ लाभे। देवैरसुरेभ्यो लब्धत्वाद्वेदिः। अतो बर्हि-र्जुष्टां बर्हिषो धारणोपयोगितया प्रियां त्वां प्रोक्षामि। पृथ्वीरूपाया वेदेः प्रजारूपस्य बर्हिषो धारकत्वं युक्तम्॥ बर्हिरसीति बर्हिःप्रोक्षणम्। हे दर्भ! त्वं बर्हिरसि प्रसृतत्वा-द्वेदिच्छादनसमर्थमसि। अतः स्रुग्भ्यो जुष्टं स्रुचां धारणात् प्रियं त्वां प्रोक्षामि ॥ १ ॥

अदित्यै व्युन्दनमसि। विष्णो स्तुपोऽसि। ऊर्णम्रदसं त्वा स्तृणामि स्वासस्थां देवेभ्यः। भुवपतये स्वाहा। भुवनपतये स्वाहा। भूतानां पतये स्वाहा ॥ २ ॥

का० [२, ७, २०] शेषं मूलेषूपनिनयत्यदित्यै व्युन्दन-मसीति॥ हे प्रोक्षणशेषोदक! त्वमदित्यै अदित्या भूम्याः व्युन्दनमसि विशेषेण क्लेदनमसि॥ का० [२, ७, २१] बर्हि-र्विस्रंस्य पुरस्तात्प्रस्तरग्रहणं विष्णोरितीति। हे प्रस्तर! दर्भमुष्टिरूप! त्वं विष्णोर्यज्ञस्य स्तुपोऽसि। ष्ट्यै स्त्यै शब्द-सङ्घातयोः। औणादिको डुपप्रत्ययः। दर्भसङ्घातरूपत्वात् केशसङ्घातरूपा शिखेव भवसि॥ का० [२, ७, २२] वेदिं स्तृणात्यूर्णम्रदसमितीति। हे वेदे! त्वां स्तृणामि बर्हिषा छादयामि। किम्भूतां त्वाम्? ऊर्णम्रदसमूर्णमिव मृदु

नरामतिशयेन मृदुस्त्रीयमी इयन्नोपश्छान्दसः। यथा प्रभोरुपवेष्टुं भूमिः कम्बलादिनाच्छाद्यते काठिन्याभावाय तथा दर्भैराच्छादिता वेदिर्मृदुः स्यात्। पुनः किम्भूतां त्वा देवेभ्यः स्वासस्थां देवोपकाराय सुखेनासितुं स्थानभूताम्। सुखेन प्रासेनासनेन स्थीयते यस्यां सा स्वासस्था ताम्। का० स्रुचमभिमृशति भुवपतये स्वाहेति॥ एतन्मन्त्रत्रयस्याग्निरर्थः। भुवपत्यादयस्त्रयोऽग्नेर्भ्रातरः। स्वाहाशब्दो निपातो देवान् प्रति दानवाची। स्वाहाकारश्च वषट्कारश्च देवा उपजीवन्तीति श्रुतेः। हविर्ग्रहणकाले परिधिभ्यो बर्हिषि स्रुचि स्रुच तद्भुवपत्यादिभ्योऽग्निभ्रातृभ्यो दत्तमिति मन्त्रार्थः। पुराग्नेर्भ्रातरो वषट्कारभयाद्भूमिं प्राविशंस्तद्दुःखेनाग्निरपि पलाय्यादकं प्राविशत्ततो देवैरानीय स्वाधिकारे स्थाप्यमान एवमवदत् यद्देतैर्मद्भ्रातृभिर्मे परिधयो भवन्तु यज्ञभागः कल्पनामिति। ततस्तेऽग्नेर्भ्रातरः परिधयो जातास्तेषाञ्च स्रुचं हविर्भागः कृत इति कथा [१, ३, ३, १३—१६]॥ २॥

गन्धर्वस्त्वा विश्वावसुः परिदधातु विश्वस्यारिष्ट्यै यजमानस्य परिधिरस्यग्निरिड ईडितः। इन्द्रस्य बाहुरसि दक्षिणो विश्वस्यारिष्ट्यै यजमानस्य परिधिरस्यग्निरिड ईडितः। मित्रावरुणौ त्वोत्तरतः परिधत्तां ध्रुवेण धर्मणा विश्वस्यारिष्ट्यै यजमानस्य परिधिरस्यग्निरिड ईडितः॥ ३॥

का० [२, ८, १] परिधीन् परिदधाति मध्यमदक्षिणोत्तरान् गन्धर्व इति प्रतिमन्त्रमिति॥ आद्यो पश्चात्। हे

परिधे! विश्वावसुनामा गन्धर्वः त्वां परिदधातु प्राहवनीयस्य पश्चात्सर्वतः स्थापयतु। विश्वस्मिन् सर्वस्मिन् प्रदेशे वसतीति विश्वावसुः। द्युलोकस्थं सोमं रक्षितुं तत्राग्नं सर्वत्र गन्धर्वोऽवसदिति श्रुत्यन्तरकथा। किमर्थं स्थापयतु। विश्वस्यारिष्ट्यै। रिष हिंसायां रेषणं रिष्टिः न रिष्टिः अरिष्टिस्तस्यै। आहवनीयस्थानरूपस्य विश्वस्य हिंसापरिहाराय। परिध्यभावेऽसुराः प्रविश्य हिंसन्ति। किञ्च त्वं यजमानस्य परिधिरसि। न केवलमग्नेः परिधिः यजमानमप्यसुरेभ्यो रक्षितुं पश्चिमदिशि स्थापितोऽसि। किञ्च अग्निरिडः ईडितश्चासि। आहवनीयस्य प्रथमो भ्राता भुवपतिनामाग्निरूपस्त्वमसि। ईड्यते स्तूयते इतीड स्तुतियोग्यः। अत एव ईडितः स्तुतो होत्रादिभिः। ईड स्तुतौ॥ दक्षिणं परिधिं परिदधाति। इन्द्रस्य बाहुरसि। हे द्वितीय परिधे! त्वमिन्द्रस्य दक्षिणो बाहुरसि। रक्षणसमर्थत्वादिन्द्रबाहुत्वोपचारः। विश्वस्येत्यादि व्याख्यातम्। अत्राग्निशब्देन भुवनपतिनामा द्वितीयो भ्राता॥ तृतीयमुत्तरं परिधिं परिदधाति॥ मित्रावरुणौ। हे तृतीय परिधे! मित्रावरुणौ वाय्वादित्यौ ध्रुवेण स्थिरेण धर्मणा धारणेन उत्तरस्यां दिशि त्वां परिधत्तां परितः स्थापयताम्। विश्वस्येत्यादि पूर्ववत्। अत्राग्निर्भूतानां पतिस्तृतीयो भ्राता॥ ३॥

वी॒तिहो॑त्रं त्वा कवे द्यु॒मन्त॒ꣳ समि॑धी॒महि। अग्ने॑ बृ॒हन्त॑मध्व॒रे॥ ४॥

का० [२, ८, २] प्रथमं परिधिꣳ समिधोपस्पृश्य वीतिहोत्रमित्यादधातीति। इयमृक् अग्निदेवत्या गायत्रीच्छन्दस्का। हे कवे! क्रान्तदर्शिन्! हे अग्ने! अध्वरे यागे निमित्ते

त्वां वयं समिधीमहि अनेनेध्मकाष्ठेन दीपयामः। अतीतानागतदूरवर्त्तिपदार्थानां यस्य युगपज्ज्ञानं स कविः। किम्भूतं त्वाम्। वीतिहोत्रम्। इण् गतौ। इतिर्गतिः व्याप्तिः पुत्रपौत्रपशुधनादिभिः समृद्धिरित्यर्थः। वीतये समृद्ध्यै होत्रं होमो यस्य स वीतिहोत्रस्तं यत्र होमे कृते समृद्धिप्राप्तिः स्यादित्यर्थः। यद्वा वीतिरभिलाषो होत्रे होतृकर्मणि यस्य तम्। तथा द्युमन्तं। द्यौः कान्तिरस्यास्तीति द्युमान् तं स्वत एव द्युत्युपेतम्। तथा बृहन्तं महान्तम् ॥ ४ ॥

समिदसि। सूर्यस्त्वा पुरस्तात् पातु कस्याश्चिदभिशस्त्यै। सवितुर्बाहू स्थः। ऊर्णम्रदसं त्वा स्तृणामि स्वासस्थं देवेभ्यः। आ त्वा वसवो रुद्रा आदित्याः सदन्तु ॥ ५ ॥

का० [२, ८, ३] अनुपस्पृश्य द्वितीयं समिदसीतीति ॥ हे इध्मकाष्ठ! त्वं समिदसि अग्नेः समिन्धनं दीपनमसि ॥ का० [२, ८, ४] सूर्यस्त्वेति अपरयाहवनीयमालभ्याप इति ॥ हे आहवनीय! सूर्यः पुरस्तात्पूर्वस्यां दिशि कस्याश्चिदभिशस्त्यै सर्वस्या अभिशस्तेर्हिंसायाः सकाशात्त्वा त्वां पातु रक्षतु। चतुर्थी पञ्चम्यर्थे। या काचिद्धिंसा प्रसक्ता तां सर्वां परिहरत्वित्यर्थः। इतरदिक्षायं परिधित्रयं रक्षकं पूर्वस्यां तदभावात् सूर्यः। तथा च श्रुतिः [१. ३, ४, ८]। गुप्त्यै वा अभितः परिधयो भवन्त्यथ तत्सूर्यमेव पुरस्ताद्गोप्तारं करोतीति। का० [२, ८, ५] अभिपवित्रेण तिरश्चा निदधाति सवितुरिति। तृणद्वयं प्रस्तरस्थापनार्थं तिर्यग् निदध्यात्। हे तृणे! युवामुभे सवितुर्बाहू स्थः। प्रस्तरधारणेन

सूर्यस्य बाहू इव भवथः॥ का० [२, ८, १०] ततो प्रस्तरमु स्तृणात्यूर्णम्रदसमिनीति। ऊर्णमिव मृदुं देवेभ्यो देवानां स्वासस्थं सुखेनासनेन स्योयतं यज्ञ तादृशं त्वा स्तृणामि॥ का० [२, ८, ११] अभिविद्धात्त्वा त्वा वसव इत्योति॥ प्रस्तरं प्रति पार्श्वे निदधाति। वसवो रुद्रा आदित्याः सकल जगदभिमानिनस्त्रयो देवाः त्वामारभन्तु आसादयन्तु सर्वतः प्रसादयन्तु॥५॥

घृताच्यसि जुहूर्नाम्ना सेदं प्रियेण धाम्ना प्रियꣳ सद आसीद। घृताच्यस्युपभृन्नाम्ना सेदं प्रियेण धाम्ना प्रियꣳ सद आसीद। घृताच्यसि ध्रुवा नाम्ना सेदं प्रियेण धाम्ना प्रियꣳ सद आसीद। प्रियेण धाम्ना प्रियꣳ सद आसीद। ध्रुवा असदन्नृतस्य योनौ ता विष्णो पाहि। पाहि यज्ञम्। पाहि यज्ञपतिम्। पाहि मां यज्ञन्यम्॥६॥

का० [२, ८, १२, १३] जुह्वादीन् स्रुचः प्रस्तरे निदधाति घृताच्यसीतित्र प्रत्यृचमृचा मन्त्रेणेति। हे स्रुक्? त्वं घृताची असि। घृतमञ्चति प्राप्नोतीति घृताची घृतपूर्णा भवसि नाम्ना च जुहूः। जुहोत्यनयेति जुहूः। किंच जुहूर्नाम, होतीनी है च सुवोऽनिर्वचनीति [या० नं० ३, ६, इत्यादि। का० २, २] इति दीर्घश्च। सा त्वं प्रियेण धाम्ना देवस्वभिमानवेन सह इदं प्रियं सदः प्रस्तरलक्षणमासीद अधितिष्ठ। एतद्वै देवानां प्रियतमं धाम यद्।

ज्यमिति श्रुतेः [२, ३, २, १७] प्रियधामशब्देनाज्यम् । उपभृतं सादयति । उप समीपे स्थित्वा बिभर्त्ति आज्यं धारयतीत्युपभृत् । व्याख्यातमन्यत् । ध्रुवां सादयति । ध्रुव स्थैर्य्ये । यथा होमार्थं जुहूपभृतोश्चलनं तद्वदस्याश्चलनाभावेन स्थिरत्वान्नाम्ना ध्रुवा । अन्यद्व्याख्यातम् ॥ का० [२, ८, १८] प्रियेण धाम्नेति हवींऽषि वेद्यां कृत्वेति । हे हविः ! प्रियेण धाम्नाऽऽज्येन सह प्रियं सद आसीदेत्येकैकं हविः सम्बोध्य वचनम् । का० [२, ८, १८] ध्रुवा असदन्निति मर्वाण्यालभत इति । ऋतस्यावश्यम्भाविफलोपेतत्वेन सत्यस्य यज्ञस्य योनौ स्थाने ध्रुवाणि यानि हवींषि असदन्नतिष्ठन् । हे विष्णो ! व्यापक यज्ञपुरुष ! ता तानि हवींषि पाहि रक्ष यज्ञं च पाहि यज्ञपतिं च पाहि । का० [२, ८, २०] पाहि मामित्यात्मानमिति । यज्ञं नयतीति यज्ञनीः तं यज्ञन्यमध्वर्युं मां पाहि ॥ ६ ॥

अग्नें वाजजिद्वाजं त्वा सरिष्यन्तं वाजजितꣳ सम्मार्ज्मि । नमो देवेभ्यः । स्वधा पितृभ्यः । सुयमे मे भूयास्तम् ॥ ७ ॥

का० [२, १, १३] इध्मसन्नहनैरनुपरिधि सम्मार्ष्ट्यग्ने वाजजिदिति त्रिस्त्रिः परिक्रामम्मिति । वाजमन्नं जयतीति वाजजित् । तत्सम्बुद्धौ हे वाजजित् ! हे अग्ने ! त्वामहं सम्मार्ज्मि शोधयामि । किम्भूतं त्वाम् । वाजं सरिष्यन्तमन्नमुद्दिश्य गमिष्यन्तमन्नसम्पादनोपयुक्तम् । तथा वाजजितमन्नमुद्दिश्य जयोपेतमन्नप्रतिबन्धनिवारकमित्यर्थः ॥ का० [२, १, १५] अपरमाहवनीयादञ्जलिं करोति नमो देवेभ्य इतीति । ये देवा अनुजाममनुगच्छन्ति तेभ्यो नमस्करोति । का० [२, १, १

१५] स्वधा पितृभ्य इति दक्षिणम् उत्तानमिति। प्राङ्मुखेनादौ देवमन्त्रार्थमञ्जलिः कृतः इदानीं पितृमन्त्रार्थं दक्षिणामुख उत्तानमञ्जलिं कुर्य्यात्। ये पितरः पात्रकाः सन्ति तेभ्यः स्वधाऽस्तु। स्वधाशब्दो निपातः पितृभ्यो दत्तद्रव्यस्य दाने वर्त्तते। अतो यद्देयं तद्दास्याम इत्यर्थः। अनेन मन्त्रद्वयेन देवाः पितरश्चोपचर्य्यन्ते। का० [२, १, १६] सुयमे म इति शुक्रपश्वतावादायेति। हे शुक्रभूतौ! मे मदर्थं सुयमे सुष्ठु नियते युवां भूयास्तं भवतम्। यथा युवयोः स्थितमाज्यं न स्कन्दति तथा धारयतमित्यर्थः॥ ७॥

अस्कन्नमद्य देवेभ्य आज्यꣳ सम्भ्रियासम्। अङ्घ्रिणा विष्णो मा त्वावक्रमिषम्। वसुमतीमग्ने ते छायामुपस्थेषं विष्णोः स्थानमसि। इत इन्द्रो वीर्यमकृणोदूर्ध्वोऽध्वर आस्थात्॥ ८॥

तथा सति अद्यास्मिन्ननुष्ठानदिने देवेभ्यो देवोपकारार्थं युवयोः स्थितं घृतम् अस्कन्नं भूमौ यथा न स्कन्दति तथा सम्भ्रियासं सम्यक् पोषणं करोमि धारणं वा। आशीर्लिङ् उत्तमे रूपम्॥ का० [२, १, १६] दक्षिणातिक्राममङ्घ्रिणा विष्णाविति। हे विष्णो! व्यापक यज्ञपुरुष! अङ्घ्रिणा पादेन त्वा त्वाम् अहं मा अवक्रमिषम् अवक्रमणं मा कार्षं पादेनातिक्रमणदोषो मे मा भूदित्यर्थः॥ का० [२, १, १८] वसुमतीमित्यवस्थायेति। हे अग्ने! ते तव छायां छायावत् समीपवर्त्तिनीं वसुमतीं भूमिम् अहमुपस्थेषम् उपतिष्ठेयं सेवेय। उपपूर्वस्तिष्ठतिः सेवार्थः। स एव सेवाप्रकारः कथ्यते। हे वसुमति! त्वं विष्णोर्यज्ञस्य स्थानमसि। अत्र स्थित्वा यागः

कर्त्तुं शक्यते इत्यर्थः। आहवनीयसमीपवर्त्तित्वात् अस्या भूमेर्यज्ञस्थानत्वम्। यद्वा अयमर्थः। हे अग्ने! ते तव वसुमतीं धनवतीं धनप्राप्तिकरीं छायामाश्रयम् उपस्थेयं सेवेय। छायाशब्द आश्रयवाचकः। युष्मत्पादच्छायायां वसामीति यावत्। यतस्त्वं विष्णोर्यज्ञस्य स्थानमसि॥ का० [३, २, १] इत इन्द्र इति जुहोतीति। पूर्वमन्त्रे यज्ञसम्बन्धि यत् स्थानमुक्तं तदेव देवानां विजयहेतुत्वादितःशब्देन परामृश्यते। देवयजनव्यतिरिक्तभूमेरसुराधीनत्वेन तत्र देवानां पराजयेऽपि यज्ञप्रदेशः पराजयरहितः। तदेवोच्यते मन्त्रेण। इत इन्द्रः। इन्द्र इतोऽस्माद्देवयजनस्थानात् उद्युक्तः सन्निति शेषः। वीर्यमकृणोत् अस्य कर्म वीर्यं शत्रुवधरूपमकरोत्। अत एवाध्वरो यज्ञ ऊर्ध्वमास्थात् उन्नतः स्थितः। इन्द्रेण वीर्ये कृते शत्रुकृतविघ्नाभावादध्वरस्योन्नतत्वम्॥ ८॥

अग्ने॒ वेर्हो॒त्रं वेर्दू॒त्यम्। अव॑तां त्वां द्यावा॑पृथि॒वी। अव॒ त्वं द्यावा॑पृथि॒वी स्वि॑ष्ट॒कृद्दे॒वेभ्य॒ इन्द्र॒ आज्ये॑न ह॒विषा॑ भूत् स्वाहा॑। संज्योति॑षा॒ ज्योतिः॑॥ ९॥

तस्मात् हे अग्ने! त्वं होत्रं वेः। होतुः कर्म विद्धि। लङि अडभावे रूपम्। दूत्यं दूतकर्म च वेः विद्धि। होतृत्वं दूतत्वं चाग्नेः कर्म। तथा च श्रुतिः [१, ४, ५, ४] उभयं वा एतदग्निर्देवानाᳯ होता च दूतश्चेति। ईदृशं त्वां द्यावापृथिवी अवतां पालयताम्। हे अग्ने! त्वमपि द्यावापृथिवी लोकद्वयदेवते अव पालय। इत्यमन्योन्यपालने सति इन्द्रः आज्येन हविषास्माभिर्दत्तेन देवेभ्यो देवार्थं स्विष्टकृत् भूत्।

सुष्ठु हवं करोतीति विग्रहात् तादृशो भवतु। पञ्चमाक्-स्थानेऽयम्। यद्वाऽऽभिरिज्यते तत्सदितं सर्वं देवस्वरूपं करोमीत्यर्थः। स्वाहा सुहुतम् अस्तु। इन्द्रं देवमुद्दिश्य सुहु-माज्यं दत्तमित्यर्थः। स्वाहेति निपातो देवोद्देशेन दाने वर्तते। का० [३, २, २] सुचौ ध्रुवां च समनक्ति मन्त्रावृत्तिः। गच्छता-मित्यध्याहारः। ज्योतिषा ध्रुवास्थेनाज्यरूपज्योतिषा सह ज्योतिर्जुह्वामवस्थितमाज्यं ज्योतिः सङ्गच्छताम् ॥ ९ ॥

मयीदमिन्द्र इन्द्रियं दधात्वस्मान् रायो मघवानः सचन्ताम्। अस्माकं सन्त्वाशिषः सत्या नः सन्त्वाशिषः। उपहूता पृथिवी मातोप मां पृथिवी माता ह्वयताम्। अग्निराग्नीध्रात् स्वाहा ॥ १० ॥

का० [३, ४, २१] आग्नीध्रे मयीदमिति यजमानो जपतीति। प्राशित्रप्राशनसमये पुरोडाशभागप्राशनसमये होतरि आशिषं प्रयुञ्जाने सति यजमानो जपति। इन्द्रः पर-मेश्वर इदमिन्द्रियं मयि दधातु। इदम् अस्मदपेक्षितम् इन्द्रियं वीर्यं मयि यजमाने स्थापयतु। किञ्च रायो धनानि दैव-मानुषभेदेन द्विविधानि मघवानः धनवन्तश्चास्मान् यजमानान् सचन्तां सेवन्ताम्। सच सेवने। किञ्च अस्माकं यजमाना-नामाशिषोऽभीष्टार्थप्रार्थनानि सन्तु विद्यन्ताम्। किञ्च नोऽस्माकमाशिषः पूर्वोक्ताः सत्याः अवितथाः सन्तु। मघमिति धननाम [निघ० २, १०,] तद्विद्यते येषां ते मघवानः। अस्त्यर्थे वनुप्रत्ययः [पा० ५, २, १०९] का० [३, ४, १८, १९, २०] [illegible]

ऽग्नीधे षडवत्तम्। प्राश्नामुपहूता पृथिवीतीति॥ यदा होता द्यावापृथिव्योरुपह्वानं करोति तदोभयोः पुरोडाशयोरेकैकमंशं षडवत्ते षडवत्ते कृत्वाग्नीधे ददाति स चोपहूतेति मन्त्रेण तत् प्राश्नातीति सूत्रार्थः॥ उपहूता येयं पृथिवी दृश्यते सा जगतो माता निर्मात्री मयोपहूता अभ्यनुज्ञाता सा च पृथिवी माता मातृत्वेनास्माभिर्भाविता सती मामुपह्वयतामनुजानातु हविःशेषभक्षणायाज्ञां ददातु। अयं चाग्नीध्रात्। अग्नीध इदं कर्माग्नीध्रं तस्माद्धेतोरग्निः उत तं भागं प्राश्नामीति शेषः। स्वाहा सुहुतमस्तु जाठरेऽग्नौ॥ १०॥

उप॑हूतो॒ द्यौष्पि॒तोप॒ मां द्यौष्पि॒ता ह्व॑यता-
म॒ग्निराग्नी॑ध्रात् स्वाहा॑। दे॒वस्य॑ त्वा सवि॒तुः
प्र॑स॒वे॒ऽश्विनो॑र्बा॒हुभ्यां॑ पू॒ष्णो हस्ता॑भ्याम्। प्रति॑-
गृह्णामि। अ॒ग्नेष्ट्वा॒स्ये॒न॒ प्राश्ना॑मि॥ ११॥

द्वितीयं प्राश्नाति। एवं द्यौः पिता जगत्पालक उपह्वयतामित्यादि समानार्थम्। देवस्य त्वा। इतः प्रभृति यों प्रतिष्ठेत्यन्तं [अ० १२] ब्राह्मणम्। तस्याङ्गिरसो बृहस्पतिरृषिः॥ का० [२, २, १७] देवस्य त्वेति प्रतिगृह्णातीति॥ ब्रह्मा देवस्य त्वेति प्राशित्रं गृह्णाति। मन्त्रो व्याख्यातः। प्रतिगृह्णामि स्वीकरोमीति शेषः। का० [२, २, १८] अग्नेष्ट्वेति प्राश्नाति दन्तैरनुपस्पृशन्निति। हे प्राशित्र! अग्नेः आस्येन वह्निदेवताया मुखेन त्वां त्वां प्राश्नामि भक्षयामि॥ ११॥

ए॒तं ते॑ देव सवितर्य॒ज्ञं॑ प्राहु॒र्बृह॒स्पत॑ये॒

ब्रह्मणे। तेन यज्ञमव तेन यज्ञपतिं तेन मामव ॥ १२ ॥

का० [२, २, २१] एतं त इति समिदामन्त्रितः प्रसौतीति। समिधमाधातुमनुज्ञाप्रदानाय बोधितो ब्रह्मा मन्त्रेणानुजानीयात्। एतं त इत्यादिः प्रोम्प्रतिष्ठेत्यन्तो मन्त्रः। हे देव! दानादिगुणयुक्त! हे सवितः! प्रसवितः! एतं यज्ञमिदानीं क्रियमाणमिमं मखं ते तुभ्यं त्वदर्थं प्राहुर्यजमानाः कथयन्ति अनुज्ञापयन्तीत्यर्थः। किञ्च त्वया प्रेरितो देवानां यज्ञे यो ब्रह्मा तस्मै ब्रह्मणे बृहस्पतये च प्राहुः। बृहस्पतिर्वै देवानां ब्रह्मा। तदधिष्ठित एवायं मानुषो ब्रह्मत्वं करोति। किञ्च। तेन हेतुना त्वदीयत्वेन यज्ञमव रक्ष। तथा तेनैव हेतुना यज्ञपतिं यजमानं चाव रक्ष। तथा तेनैव हेतुना मां ब्रह्माणमव पालय ॥ १२ ॥

मनो जूतिर्जुषतामाज्यस्य बृहस्पतिर्यज्ञमिमं तनोतु। अरिष्टं यज्ञꣳसमिमं दधातु विश्वे देवास इह मादयन्तामोꣳ३म्प्रतिष्ठ ॥१३॥

किञ्च। मनो आज्यस्य जुषताम्। कर्मणि षष्ठी। मनः घृतं सेवताम्। हे सवितः! त्वदीयं चित्तं यज्ञसम्बन्धिन्याज्ये स्थापयेत्यर्थः। किम्भूतं मनः। जूतिः। जवतेर्गतिकर्मणो जूतिरिति क्तिन्प्रत्ययान्तो निपातः। दीर्घत्वं छान्दसम्। अतीतानागतवर्त्तमानकालगतपदार्थेषु गमनशीलं हि मनः। जवते शीघ्रं गच्छतीति जूतिः। किञ्च बृहस्पतिरिमं यज्ञं तनोतु विस्तारयतु। ब्रह्मत्वात्। तत इमं यज्ञमरिष्टं

हिंसारहितं कृत्वा सन्दधातु। इडाभक्षणेन हि मध्ये यज्ञो विच्छिन्न इत्येवमुच्यते। किञ्च विश्वे देवासः सर्वे देवा इह यज्ञकर्मणि मादयन्तास्। मद तृप्तौ चुरादिः। तृप्यन्ताम्। एवं प्रार्थितः सविता देवः ओम्प्रतिष्ठेत्यनुज्ञां प्रयच्छतु। ओमित्यङ्गीकारार्थः। तथास्तु। प्रतिष्ठ प्रयाणं कुरु। समिदाधानकाले यजमानस्याभिप्रेतं प्रयाणमवगम्य सविता देवोऽङ्गीकृत्य प्रयाणे प्रेरयतीत्यर्थः॥ १३॥

एषा ते अग्नेसमित्तया वर्धस्वचाच प्यायस्व। वर्धिषीमहि च वयमा च प्यासिषीमहि। अग्ने वाजजिद्वाजं त्वा ससृवाꣳसं वाजजितꣳ सम्मार्जिम॥ १४॥

का॰ [३, ५, २] एषा त इति होतानुमन्त्रयत इति। यज्ञुत्वं समासम्। अतः प्राकृतमार्षम्। इयमनुष्टुबग्निदेवत्या। हे अग्ने! एषा ते तव समित् समिन्धनहेतुः काष्ठविशेषः। तया समिधा त्वं सर्वस्व वृद्धिं गच्छ। आप्यायस्व च। अस्मानपि सर्वतो वृद्धिं प्रापय। तथा च सति स्वत्प्रसादाद्वयं वर्धिषीमहि वृद्धिं प्राप्नुयाम प्यासिषीमहि च। अस्मदीयपुत्रपश्वादीन् सर्वतो वृद्धान् करवाम॥ का॰ [३, ५, ४] सम्मार्ष्टि पूर्ववदपरिक्रामꣳमकृत्सकृत्स्रुवाꣳसमितीति। पूर्वमग्ने वाजजिदिति [ख॰ ७] मन्त्रेण यथोपसन्नहनैरग्नेः सम्मार्गः कृतस्तथात्रापि सम्मार्ष्टि। तत्र परिक्रम्य त्रिस्त्रिः कृतः। अत्र तु परिक्रमणं विनैकैकवारमिति विशेष इति सूत्रार्थः। मन्त्रो व्याख्यातः। इयान् विशेषः। हे अग्ने! त्वां स-

सम्प्राप्तिम्। किंभूतं त्वां वाजं सम्यगंशमनुद्दिश्य गतवन्त-मन्नं सम्पादितवन्तमित्यर्थः। अन्यत् पूर्ववत् ॥ १४ ॥

अग्नीषोमयोरुज्जितिमनूज्जेषं वाजस्य मा प्रसवेन प्रोहामि। अग्नीषोमौ तमपनुदतां योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मो वाजस्यैनं प्रसवेनापोहामि। इन्द्राग्न्योरुज्जितिमनूज्जेषं वाजस्य मा प्रसवेन प्रोहामि। इन्द्राग्नी तमपनुदतां योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मो वाजस्यैनं प्रसवेनापोहामि ॥ १५ ॥

का० [३, ५, १७, १८] जुह्वपभृतौ व्यूहत्यग्नीषोमयोरितीति। तत्र जुहूं प्राचीं प्रेरयति यजमानः। व्यूहनं परस्परविप्रकृष्टत्वेनापसारणम्। अग्नीषोमयोर्देवतयोरुज्जितिमनु अविघ्नेन हविःस्वीकाररूपमुत्कृष्टं जयमनुलक्ष्य अहमुज्जेषमुत्कृष्टं जयं प्राप्तवानस्मि। वाजस्यान्नस्य पुरोडाशादेः प्रसवेनाभ्यनुज्ञया मां प्रोहामि मां यजमानं जुहूरूपधारिणं प्रोत्साहयामि। यद्यप्यूहतिर्धातुर्वितर्कार्थस्तथाप्युपसर्गवशाद्गमनार्थः। अन्यत् पूर्ववत् ॥ उपभृतं प्रतीचीं प्रेरयति। यः शत्रुरसुरादिरस्मानिरस्मान् द्वेष्टि अस्मदीययज्ञविनाशाय द्वेषं करोति। यं च वयं द्विष्मः। यस्मात्तादृशरूपमस्मदीयात्मज्ञानविरोधिनं वयं द्विष्मः विनाशायोद्योगं कुर्मः। तमुभयविधं शत्रुमग्नीषोमौ देवावपनुदतां निराकुरुताम्। किंच। अहमप्येनं द्विविधं शत्रुमुपभृद्रूपं वाजस्य प्रसवेन पुरोडाशादेरन्नस्याभ्यनुज्ञयापो-

ष्यामि निरामि । उत्तरो मन्त्रो दक्षिणाविषयो समा नार्थो ॥ १५ ॥

वसु॑भ्यस्त्वा । रु॒द्रेभ्य॑स्त्वा । आ॒दि॒त्येभ्य॑स्त्वा । सञ्जा॑नाथां द्यावापृथिवी । मि॒त्रावरु॑णौ त्वा वृष्ट्याऽवताम् । व्यन्तु वयो॑ऽक्तꣳ रिहा॑णाः । म॒रुतां॒ पृष॑तीर्गच्छ व॒शा पृश्नि॑र्भू॒त्वा दिवं॑ गच्छ ततो॑ नो वृष्टि॒मावह । चक्षु॒ष्पा अ॑ग्नेऽसि॒ चक्षु॑र्मे पाहि ॥ १६ ॥

का॰ [३, ५, २४] युक्त्वा परिधीनक्ति यथापूर्वं वसुभ्य इति प्रतिमन्त्रमिति । हे मध्यमपरिधे ! वसुभ्यः वसुदेवताप्रीत्यर्थं त्वा त्वामनज्मीति शेषः । एवं दक्षिणोत्तरपरिधिमन्त्रौ व्याख्येयौ । परिधित्रयाञ्जनेन सवनत्रयदेवताः प्रीयन्त इति भावः ॥ का॰ [३, ६, २] सञ्जानाथामिति प्रस्तरादानमिति । हे द्यावापृथिवी ! द्युलोकभूलोकदेव्यौ ! युवां सञ्जानाथां गृह्यमाणं प्रस्तरं सम्यगवगच्छतम् । किञ्च हे प्रस्तर ! मित्रावरुणौ प्राणापानवायू वृष्ट्या जलवर्षणेन त्वा त्वामवतां रक्षताम् । वायुर्वै वर्षस्येष्टे [१, ८, ३, १२] इत्युक्तत्वाद्वर्षेशो वायुः स चाध्यात्मगतः प्राणोदानरूपो मित्रावरुणशब्दाभ्यामुच्यते । स च प्रस्तररूपं यजमानं रक्षत्विति । यजमानो वै प्रस्तर इति श्रुतेः । [१, ८, १, ४४] ॥ का॰ [३, ६, ४ ७] व्यन्त्विति व्यन्तु वय इत्यग्रं जुह्वामुपरिभुते मध्यं मूलमितरयोरिति । इतरयोः ध्रुवायाम् ॥ वयः पक्षिणः व्यन्तु । वी गतिव्याप्तिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु । पक्षिरूपाणि गायत्र्यादीनि छन्दांसि गच्छन्तु । प्रस्तरमादायैते

योग:। किम्भूता: वय:। अत्र विच्छाणा:। अत्र छत्रमिम प्रस्तरं लिहाना: आस्वादयन्त:। रलयोरैक्यम्॥ का० [२, ६, ८] मरुतामिति नीचैर्धृत्वा तृणमादायानुप्रहरतीति। एकं तृणं प्रस्तरात् पृथक्कृत्य प्रस्तरं नीचैर्धृत्वाग्नौ प्रक्षिपेदिति सूत्रार्थ:। मरुतामिति प्रस्तरदेवत्या बृहती कण्विदृष्टा चतुर्थ: पाद आग्नेय:। हे प्रस्तर! त्वं मरुतां पृषतीर्गच्छ मरुन्नाम-कानां देवानां सम्बन्धिनी: पृषतीर्वाहनरूपा अश्वाश्चित्रवर्णा गच्छ प्राप्नुहि। वायुवाहनवद्वेगेन गच्छेत्यर्थ:। अन्तरिक्षं गच्छेत्यर्थ:। वशा पृश्निर्भूत्वा। वशा स्वाधीना पृश्निरल्प-तनुर्गौर्भूत्वा दिवं गच्छ। कामधेनुवत्तृप्तिकरी भूत्वा स्वर्गं गच्छेत्यर्थ:। तत: स्वर्गप्राप्तेरनन्तरं नोऽस्मदर्थं वृष्टिमावह भूलोके वृष्टिमानय। यद्वा। इयं वै वशा पृश्निर्यदिदमस्यां मूलि चामूलं चान्नाद्यं प्रतिष्ठितं तेनेयं वशा पृश्निरिति श्रुते-र्वशापृश्निशब्देन भूमिरुच्यते [१, ८, ३, १५]। वशा पृश्नि-र्भूत्वा पृथिवी भूत्वा दिवं गच्छ पृथिवीसम्बन्धिभागानादाय द्युलोकं तर्पयेत्यर्थ:। हे प्रस्तर! त्वमन्तरिक्षं गत्वा तत्र-स्थान्मरुत: सवाहनान् सन्तर्प्य स्वर्गं गत्वा देवांश्च सन्तर्प्य पृथिव्यां वृष्टिं कुर्वित्याहुतिपरिणाम: सूचित इति भाव:॥ का० [३, ६, १५] चक्षुष्पा इत्याज्यमानमालभत इति। हे अग्ने! त्वं यतश्चक्षुष्पा असि। चक्षु: पातीति चक्षुष्पा:। ज्वालयान्धकारं निवर्त्य चक्षु:पालकोऽसि। अतो मे मम चक्षु: पाहि पालय प्रस्तरप्रहरणप्रसक्तं चक्षुष उपद्रवं परिह-रेत्यर्थ:॥ १६॥

यं प॑रि॒धिं प॒र्यध॑त्था॒ अग्ने॑ देव प॒णिभि॑र्गु॒-ह्यमा॑न:। तं त॑ ए॒तमनु॒ जोषं॑ भराम्ये॒ष नेत्त्वद॑प-

षे॒तया॑ति । अ॒ग्नेः॑ प्रि॒यं पाथोऽपी॑तम् ॥ १७ ॥

का० [३, ६, १७] परिधीननुप्रहरति यं परिधिमिति प्रथममिति। एकादशिन्यस्तयोऽष्टकास्य विराड्रूपः। प्रथमोऽष्टकः। यं परिधिम्। त्रिष्टुब्विराड्रूपा आग्नेयी यजुरन्ता। अग्नेः प्रियमिति यजुः। देवलदृष्टा॥ हे अग्ने देव! आहवनीय! पणिभिरसुरैः गुह्यमानः। गुह संवरणे संव्रियमाणः संरुध्यमानः सन् त्वं यं परिधिं अग्निमदिशि पर्यधत्थाः। असुरोपद्रवनिवारणाय परिक्षितवानसि स्थापितवानसि। ते तव जोषं प्रियं तमेतं परिधिमनु भरामि अग्नौ प्रक्षिपामि। अनुर्भिन्नक्रमः। हरतेर्हस्य भः। एष परिधिः त्वत् त्वत्तः सकाशात् न। इत् एवार्थे नेद अपचेतयाति। मा अपचेतयतु। त्वत्तोऽपगन्तु मा जानात्वित्यर्थः। त्वय्येव तिष्ठतु। चिती संज्ञाने णिजन्ताल्लेट्। तस्याख्यातपदे प्रथमैकवचनं तान्तम्: इति आख्यातपदानामिति [पा० ३, ४, ७८] तस्येकारः। वैतोऽन्यत्रेति [पा० ३, ४, ९६], लेडैकारस्य पाक्षिक ऐ। लेटोऽडाटावित्याडागमः [पा० ३, ४, ९४]। गुणायादेशौ। अपपूर्वः अपचेतयाति। अपचेतयतु। एष परिधिस्त्वत्तोऽपगतचित्तो माभूदित्यर्थः॥ का० [३, ६, १७] इतरौ च युगपदग्नेः प्रियमितीति। दक्षिणोत्तरौ परिधी युगपत् प्रक्षिपेत्। हे परिधी! अग्नेः प्रियं पाथः युवामपीतमभिगच्छतम्। पाथ इत्यन्ननाम। [नि० मे० ६, ७]। आहवनीयस्याभिप्रेतमन्नमभिगच्छतम्। अग्ने रन्नत्वं भवद्भ्यां प्राप्यतामित्यर्थः॥ १७॥

सं॒स्र॒वभा॑गा स्थे॒षा बृ॒हन्तः॑ प्रस्तरे॒ष्ठाः प॑रि॒धेया॑श्च दे॒वाः। इ॒मां वाच॑म॒भि विश्वे॑ गृ॒णन्त॑

आसद्यास्मिन् बर्हिषि मादयध्वम्। स्वाहा वाट्॥ १८॥

का० [३, ६, १८] संस्रवभागा इति संस्रवान् जुहोतीति वैश्वदेवी त्रिष्टुब्यजुरन्ता। स्वाहा वाडिति यजुः। सोमस्य संस्रवः। हे विश्वे देवाः! यूयं संस्रवभागाः स्थ। त्रिशांनमाज्यं संस्रवः। स एव भागो येषां ते संस्रवभागाः। तथाविधा भवथ। तथा यूयं संस्रवलक्षणेनाज्येन पुष्यन्तो महान्तः स्थ। किञ्च ये प्रस्तरेष्ठाः प्रस्तरे तिष्ठन्तीति प्रस्तरेष्ठाः प्रस्तरस्थायिनः। ये च परिधेयाः परिधिभवाः सन्ति। ते विश्वे देवा इमां मदीयां वाचमभि स्तुवन्तः सर्वत्र वर्णयन्तः। यद्वा यजमानः सम्यक् यजतीत्येवं सर्वेषां देवानां मध्ये कथयन्तो यूयमस्मिन् बर्हिषि स्थिताः पात्रस्थितमिदमाज्यं मादयध्वं हृष्यध्वं मोदयध्वं वा। स्वाहेति वाडिति च शब्दौ हविर्दानार्थौ। एवंविधा दत्तमिदमादर-दर्शयितुं शब्दद्वयप्रयोगः। यद्यपि स्वाहाकारेण वा वषट्-कारेण वेति श्रुतेर्वषट्कारो दानार्थः। तथापि देवानां [illegible] वाडिति शब्दः प्रयुक्तः॥ १८॥

घृताची स्थो धुर्यौ पातꣳ सुम्ने स्थः सुम्ने मा धत्तम्। यज्ञ नमश्च त उप च यज्ञस्य शिवे सन्तिष्ठस्व स्विष्टे मे सन्तिष्ठस्व॥ १९॥

का० [३, ६, १९] घृताची इति धुरि निदधातीति। अस्य-सञ्चतौ शकटधुरि निदध्यात्। हे अक्षपञ्चतौ! युवां घृताची स्थः। घृतमञ्चतः प्राप्नुतः इति घृताच्यौ। पूर्वसवर्णदीर्घः। तथा-धे युवां धुर्यावनडुहौ पातं रक्षतं धुरं वहतस्तौ धुर्यौ। किञ्च युवां सुम्ने सुखरूपे स्थः भवथः तस्मात्सुम्ने सुखे मा मां धत्तं

स्थापयतम्॥ का० [३, ६, २१] यज्ञ! नमश्च त इति वेदिमालभत इति। अस्य मन्त्रस्य शूर्पं यवमान् कृषिरुद्दालवान् धामास्तर्वाँनिति पञ्च ऋषयः। यज्ञो देवता। हे यज्ञ! ते तुभ्यं नमः अस्तु उप उपचयो वृद्धिश्च तेऽस्तु। चकारावन्योन्यसमुच्चयार्थौ। नम-उपशब्दाभ्यां यज्ञस्य यदतिरिक्तं यच्च न्यूनं जातं तत् पूर्णं जायते। तथा च श्रुतिः। स यदतिरेचयति तन्नमस्कारेण शमयति अथ यदूनं करोत्युप चेति तेन तदन्यूनं भवतीति। किञ्च। यज्ञस्य शिवे सन्तिष्ठस्व अन्यूनातिरिक्तं यज्ञं कुर्वित्यर्थः। यद्वै यज्ञस्यान्यूनातिरिक्तं तच्छिवं तेन तदुभयं शमयतीति श्रुतेः। मे मम स्विष्टे सन्तिष्ठस्व। साधु इष्टं स्विष्टम्। शोभने यागे तिष्ठसि प्राप्तिं कुर्वित्यर्थः।
॥ १८ ॥

अग्ने॑ऽदब्धायोऽशीतम पा॒हि मा॑ दि॒द्योः। पा॒हि प्रसि॑त्यै। पा॒हि दुरि॑ष्ट्यै। पा॒हि दु॑रद्म॒न्या अ॑वि॒षं नः॑ पि॒तुं कृ॑णु। सु॒षदा॒ योनौ॒ स्वाहा॒ वाट्। अ॒ग्नये॑ संवे॒शप॑तये॒ स्वाहा॑। सर॑स्वत्यै यशोभ॒गिन्यै॒ स्वाहा॑॥ २० ॥

का० [३, ७, १७] स्रुक्स्रुवं प्रगृह्णात्यग्नेऽदब्धायविति। दभ्नोति हिंसाकर्मा [निघ० २, १८, १]। आयुरिति मनुष्यनाम [निघ० २, ३, १७]। अदब्धाऽनुपहिंसित यजमानो यस्य सोऽदब्धायुः। अग भुङ्क्ते इत्यशो। यद्वा अश्नु व्याप्तो अतिशयेनाशो अशितमः। दीर्घ अहिंसितयजमान। हे अशितम

हे अग्ने गार्हपत्य ! मा मां हिंसीः अध्यात्माहि। गात्रप्रयुक्ता-द्यवमवादायुधाच्चात्माहि। हिंस्यहितिरिति वधनाम [निघ० २, २०, १]। प्रमित्यै प्रमितिर्वध्यमहेत्रभूतायाः नाशो याहि। प्रमितिः प्रसवनात्मनुषी आत्मं वेति यास्कः [निरु० ६, १२]। दुष्टा इष्टिर्दुरिष्टिः अयाक्तीयो यागः। तस्याः मां पाहि। दुरद्मनी। अदनमद्मनी। दुष्टा अद्मनी दुरद्मनी दुर्भोजनं ततो मा पाहि। चतुर्थ्यर्थेः पञ्चम्यर्थे। भीत्रार्थानामिति [पा० १, ४, २५] पञ्चमी। किञ्च नोऽस्माकं पितुमन्नम-विषं कृणु हविर्विषरहितं कुरु। योनिरिति गृहनाम [निघ० ३, ४]। सुष्ठु सद्यन्त स्थीयते यस्यां सा सुषदा। तस्यां सुषदा विभक्तेराकारः। सम्यगवस्थानयोग्ये गृहे मां स्थापयेति शेषः। यद्वा गृहे स्थितानां नोऽस्माकं पितुमविषं कुरु। स्वाहा वाडिति पदे व्याख्याते। का० [३, ७, १८] दक्षिणाग्नौ जुहोत्यग्नय इति सरस्वत्या इति चेति। स्त्रीपुंसयोरभिलाषपूर्वकमेकत्र शयनं संवेशः। तस्य पतिर्योऽग्निस्तस्मै स्वाहा हविर्दत्तम्। जीवतः पुरुषस्य प्रशंसा यशः तस्य यशभो भगिनी वाग्रूपा सर-स्वती तस्यै हविर्दत्तम् ॥ २० ॥

वेदोऽसि येन त्वं देव वेद देवेभ्यो वेदो-ऽभवस्तेन मह्यं वेदो भूयाः। देवा गातुवि-दो गातुं वित्त्वा गातुमित। मनसस्पत इमं देव यज्ञꣳ स्वाहा वाते धाः ॥ २१ ॥

का० [३, ८, १] पत्नी वेदं प्रसुषति वेदोऽसीति। हे दर्भमुष्टिनिर्मित पदार्थ ! त्वं वेदोऽसि। लाभसाधकोऽसि। वेत्तीति वेदः ज्ञातासि। हे देव ! द्योतनात्मक वेद ! हे

वेद! येन कारणेन त्वं देवेभ्यः। षष्ठ्यर्थे चतुर्थी। देवानां वेदोऽभवः ज्ञापकोऽभूः तेन कारणेन मह्यं मम वेदो भूयाः ज्ञापको भव॥ का० [३, ८, ४] समिष्टयजुर्जुहोति देवा गातुविद इत्येतेति। इयं विराट्छन्दस्का वातदेवत्या मनसस्पतिदृष्टा ऋक्। अस्याः पूर्वार्धेन देवता विसृजति। गै शब्दे। गीयते नानाविधैर्वैदिकशब्दैः प्रतिपाद्यते इति गातुर्यज्ञः तं विदन्ति जानन्तीति गातुविदः। हे गातुविदः! यज्ञवेत्तारो देवाः! गातुं वित्त्वा विदित्वा। विद ज्ञाने। अस्मदीयो यज्ञः प्रवृत्त इति ज्ञात्वा। गातुमित यज्ञं प्रत्यागच्छत। यद्वा गातुर्गन्तव्यो मार्गः तं गच्छत। अस्मदीययज्ञेन तुष्टाः सन्तः स्वमार्गं गच्छत। एवं देवान् विसृज्य वातं प्रत्याह। हे मनसस्पते। मनसोऽधिपवन्त्र यद्वा देवान् एदं मनसः प्रवर्त्तकः परमेश्वरः। तं सम्बुद्धेते। हे मनसस्पते! परमेश्वर! हे देव! इममनुष्ठितं यज्ञं स्वाहा त्वदर्थं ददामि। त्वं च तं यज्ञं वाते वायुरूपे त्वयि धाः स्थापय। वाते हि यज्ञोऽवतिष्ठते। तदुक्तं श्रुत्या। वायुरेवाग्निस्तस्माद्देवाध्वर्युकृतां कर्म करोत्वस्तितमेवाप्येतीति॥ २१॥

मम्बुर्हिरङ्क्ता॒ᳲ ह॒विषा॑ घृ॒तेन॒ समा॑दि॒त्यैर्व॑सु॒भिः॒ सम्म॒रुद्भिः॑। समिन्द्रो॑ वि॒श्वदे॑वेभि॒रङ्क्तां दि॒व्यं नभो॑ गच्छतु य॒त् स्वाहा॑॥ २२॥

का० [३, ८, ५] बर्हिः मम्बर्हिरितीति। बर्हिर्जुहोति इयमपि त्रिष्टुप् विराट्छन्दा बर्हिर्देवत्या। इन्द्रो हविषा ज्वि संस्कारयुक्तेन घृतेन बर्हिः दर्भं समङ्क्ताम्। समित्यग्रन्थं नोऽ करोतु स इन्द्रः केवलो न। किन्तु चादित्यैर्वसुभिस्स॰

विश्वदेवैरभिविश्वनामकैश्च गणदेवैः सहितः सम्‌क्ष्वाम्। अभि- स्वस्योपसर्गस्यानुवृत्त्या अक्ष्वामित्यस्य क्रियापदस्याप्याहुतिर्वा- च्या। यज्ञादिसहितनेन्द्रेण समङ्क्ष्वां तद् बर्हिर्गच्छन्त्वं नभो आदित्यलक्षणं ज्योतिः तदनन्तरम् आदित्यं प्राप्नोतु। अत्रा इदं बर्हिर्देवोद्देशेन दत्तम्। नभः इत्यादित्यनामसु [निघ० १, ४] पठितं दिवि भवं दिव्यम् ॥ २२ ॥

कस्त्वा विमुञ्चति स त्वा विमुञ्चति कस्मै त्वा विमुञ्चति तस्मै त्वा विमुञ्चति। पोषाय॥ रक्षसां भागोऽसि ॥ २३ ॥

का० [३, ८, ६] वेद्यां प्रणीता निनयति परीत्य कस्त्वेति। व्याख्यातः [अध्या० १, ६] मन्त्रः प्रजापतिदैवतः तत्र गमनार्थं नियुक्तः अत्र तु यज्ञविमोके। पोषाय यजमानं पुत्रादिभिः पोषयितुं त्वां निनयामीति शेषः। यज्ञं प्रयुज्याविमोके यजमानस्याप्रतिष्ठाप्राप्तेर्विमोकः कार्य्यः। यो वै यज्ञं प्रयुज्य न विमुञ्चत्यप्रतिष्ठानो वै स भवतीति श्रुत्यन्तरवचनात्॥ का० [३, ८, ७] पुरोडाशकपालेन कपालमपास्यत्यधः कृष्णा- जिनᳬ रक्षसामितीति। हे कपालमूल! त्वं रक्षसां भागोऽसि तेषां नीचजातित्वान्निकृष्टकणरूपो भागो युक्तः ॥ २३ ॥

संवर्चसा पयसा सन्तनूभिरगन्महि मनसा सᳬशिवेन। त्वष्टा सुदत्रो विदधातु रायोऽनुमार्ष्टु तन्वो यद्विलिष्टम् ॥ २४ ॥

त्वष्टृदेवत्या त्रिष्टुप्। इतः परं याजमानम्॥ का० [३, ८, ८—१०] पूर्णपात्रं निनयति परीत्य सव्यतं यज- मानोऽञ्जलिना प्रतिगृह्णाति सं वर्चसेति मुखं विमृष्ट इति।

शमित्युपसर्गोऽगमहीत्यनेन सम्बन्धः प्रत्येकम्। वर्चसा ब्रह्म-वर्चसेन वयं समगन्महि सङ्गता भवामः। पयसा क्षीरादिरसेन समगन्महि। तनूभिरनुष्ठानक्षमैः शरीरावयवैः यद्वा तनूभिर्भार्यापुत्रादिभिः समगन्महि। शिवेन शान्तेन कर्मश्रद्धायुक्तेन मनसा समगन्महि। यज्ञमुपगच्छतो नरस्य वर्चसाद्यपैति तदनेन पुनराप्याययति। किञ्च सुदत्रः शोभनदानः त्वष्टा रायो धनानि विदधातु करोतु। तन्वः शरीरस्य मदीयस्य यत् विलिष्टं विशेषेण न्यूनमङ्गं तदनुमाष्टु। न्यूनत्वपरिहारेणानुकूलं कृत्वा शोधयतु। धनस्य शरीरस्य पुष्टिं करोत्वित्यर्थः। सुष्ठु ददातीति सुदत्रः। सुपूर्वाद्दातेः त्रन्। सार्वधातुभ्य इति [उ० ४, १६०] त्रन्। बाहुलकात्वाद्गुणः॥ २४॥

दिवि विष्णुर्व्यक्रंस्त जागतेन छन्दसा

ततो निर्भक्तो योऽस्मान् द्वेष्टि यञ्च वयं द्विष्मः।

अन्तरिक्षे विष्णुर्व्यक्रंस्त त्रैष्टुभेन छन्दसा

ततो निर्भक्तो योऽस्मान्द्वेष्टि यञ्च वयं द्विष्मः।

पृथिव्यां विष्णुर्व्यक्रंस्त गायत्रेण छन्दसा।

ततो निर्भक्तो योऽस्मान् द्वेष्टि यञ्च वयं द्विष्मः।

अस्मादन्नात्। अस्यै प्रतिष्ठायै। अगन्म स्वः॥

संज्योतिषाभूम॥ २५॥

का० [३, ८, ११] विष्णुक्रमान् क्रमते दिवि विष्णुरि-तिमन्त्रमिति। विष्णुशादकुत्रा स्वपादस्य भूमौ प्रक्षे-विष्णुक्रमाः। विष्णुर्यज्ञपुरुषः। जागतेन छन्दसा जगत-

ब्रह्मोकर्षेव स्वकीयगादेन दिवि द्युलोके अन्तरिक्ष विशेषेण क्रमणं कृतवान्। तथा अति ततो द्युलोकात् निर्भक्तो भाग-रहितः कृत्वा निःसारितः। कः। योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः। योऽस्मान् द्वेष्टि न प्रीयते यं च द्वेष्टा वयं न प्रीयामहे स द्विविधोऽपि अस्मद्वैरी निःसारितः। एवमुत्तरावपि विष्णुक्रममन्त्रौ व्याख्येयौ॥ का० [१, ८, १३] अन्तरिक्षा-दिति भागमवेक्षत इति। योऽयम्भागोऽवेक्षते अन्तरिक्षादस्या-स्माकमागाभिर्भक्त इति वाक्यशेषोऽनुवर्त्तनीयः॥ का० [१, ८, १४] अस्यै प्रतिष्ठाया इति भूमिमिति। अवेक्षत इति चतुर्षु मन्त्रविनियोगेष्वनुवर्त्तते। अस्यै अस्याः पुरतो दृश्य-मानायाः प्रतिष्ठाहेतोर्यज्ञियभूमिः निर्भक्त इत्यादि पूर्ववत्॥ का० [१, ८, १५] अगन्म स्वरिति प्रागिति। पूर्वस्यां दिशि स्थितं स्वः स्वर्गं सूर्यं वा वयमगन्म प्राप्ताः। यज्ञानुष्ठानेन। का० [१, ८, १६] संज्योतिषेत्याहवनीयमिति। ज्योति-षाहवनीयलक्षणेन वयं समभूम सङ्गता अभूम॥ २५॥

स्वयम्भूरसि श्रेष्ठो रश्मिर्वर्चोदा असि वर्चो मे देहि। सूर्यस्यावृतमन्वावर्त्ते॥ २६॥

का० [१, ८, १७] स्वयम्भूरिति सूर्यमिति। हे सूर्य! त्वं स्वयम्भूरजनकः स्वयंसिद्धोऽसि। श्रेष्ठो प्रश-स्ततमो रश्मिः मण्डलशरीराभिमानी हिरण्यगर्भो रूपोऽसि। सूर्यस्य सप्त रश्मयः सन्ति। चतुर्दिक्षु चत्वारः। क उपर्य्येकोऽधस्तात् सप्तमो मण्डलाभिमानी हिरण्यगर्भः तथः स श्रेष्ठः स त्वमसि। यतस्त्वं वर्चोदा असि तेजसो दाासि अतो मे वर्चः ब्रह्मवर्चसं देहि॥ का० [१, ८, १८] सूर्यस्येत्यावर्त्तते प्रदक्षिणमिति। आवर्त्तनमावृत्। सूर्यस्य

सम्बन्धिनीमावृतमावर्त्तनमनुसृत्याहमपि आवर्त्ते प्रादक्षिण्येनवर्त्तनं करोमि ॥ २६ ॥

अग्ने गृहपते सुगृहपतिस्त्वयाग्नेऽहं गृहपतिना भूयासꣳ सुगृहपतिस्त्वं मयाग्ने गृहपतिना भूयाः । अस्थूरि णौ गार्हपत्यानि सन्तु शतꣳ हिमाः । सूर्य्यस्यावृतमन्वावर्त्ते ॥ २७ ॥

का० [३, ८, २१] गार्हपत्यमुपतिष्ठतेऽग्ने गृहपत इति । हे गृहपते ! अस्मदीयगृहस्य पालक ! हे अग्ने ! त्वया गृहपतिना गृहपालकेन सत्वा त्वत्प्रसादेनेत्यर्थः । अहं सुगृहपतिः शोभनो गृहपतिः भूयासं भवेयम् । तथा हे अग्ने ! त्वमपि मया गृहपतिना मदीयसेवयेत्यर्थः । सुगृहपतिः शोभनो गृहपालको भूयाः भव । अग्नेपदस्यावृत्तिरादरार्था । एवं सति णौ आवयोर्गार्हपत्यानि गृहपतिभ्यां स्त्रीपुरुषाभ्यां निष्पाद्यानि कर्माणि शतं हिमाः वर्षाणि शतवर्षपर्य्यन्तमस्थूरीव सन्तु । निरन्तरमवहितानि प्रवर्त्तन्ताम् । एकपार्श्वे बलीवर्दयुक्तं शकटः स्थूरि न स्थूरि अस्थूरि । लुप्तोपमानम् । बलीवर्दयुक्तं शकटं यथा निरन्तरम् अव्यवहितं प्रसरति तथास्माकं गार्हपत्यानि सन्तु । गृहपतिना संयुक्ते ञ्य [पा० ४, ४, ९०] इति ञ्यप्रत्ययः ॥ का० [३, ८, २१] सूर्य्यस्येत्यावर्त्तते प्रदक्षिणमिति । व्याख्यातम् ॥ २७ ॥

अग्ने व्रतपते व्रतमचारिषं तदशकं तन्मेऽराधि । इदमहं य एवास्मि सोऽस्मि ॥ २८ ॥

का० [३, ८, २९] व्रतं विसृजते येनोपेयादिति । व्रत-

प्रकरणे मन्त्रद्वयमुक्तं तयोर्मध्ये येन प्रमादात्कृतं प्रथमेन द्वितीयेन वा। अत्रापि तदनुसारेण व्रतं विसृजेत्। हे अग्ने! हे व्रतपते कर्मपालक! व्रतमचारिषं कर्मानुष्ठितवानस्मि तदशकं शकितवान्। त्वत्प्रसादात्कर्म शक्तोऽभवम्। त्वया च तन्मे मदीयं कर्म अराधि साधितम्। द्वितीयो मन्त्रः। हे अग्ने। इदं कर्म समाप्य योऽहं कर्मणः पुरा अस्मि स एव मनुष्योऽस्मि ॥ २८ ॥

इति दर्शपूर्णमासेष्टिमन्त्राः समाप्ताः ॥

अतः परं पिण्डपितृयज्ञमन्त्रास्तेषां प्रजापतिरृषिः ॥

अग्नये कव्यवाहनाय स्वाहा। सोमाय पितृमते स्वाहा। अपहता असुरा रक्षांसि वेदिषदः ॥ २९ ॥

का० [४, १, ७] सारतण्डुलमपूर्णं श्रपयित्वाभिघार्योद्वास्य मेक्षणेन जुहोत्यग्नय इति सोमायेति च। कवयः क्रान्तदर्शिनः पितरस्तेषां सम्बन्धि कव्यं हविः। तद्वोढुमधिकारो यस्यास्ति स कव्यवाहनः। तस्मै अग्नये स्वाहा हविर्दत्तम्। पितृमान् पितृसंयुक्तः तस्मै सोमनामकाय देवाय स्वाहा हविर्दत्तम्। स्वाहाकारेण वषट्कारेण वा देवेभ्योऽन्नदानश्रुतेर्दैवाविमौ मन्त्रौ ॥ का० [४, १, ८] दक्षिणेनोल्मुकं निदधात्यपहता इतीति। वेद्यां सीदन्ति वेदिषदः तादृशा असुराः अपहता वेदिस्थानादपगताः। तथा रक्षांसि वेद्या अपहतानि। असुरत्वं राक्षसत्वं चेति जातिविशेषौ देवविरोधिनौ ॥ २९ ॥

ये रूपाणि प्रतिमुञ्चमाना असुराः सन्तः

स्वधया चरन्ति । परापुरो निपुरो ये भरन्त्य-

ग्निष्टाँल्लोकात् प्रणुदात्यस्मात् ॥ ३० ॥

का० [४, १, ८] उल्मुकं परस्तात्करोति ये रूपाणीति । इयं त्रिष्टुप् कव्यवाहनाग्निदेवत्या । स्वधया पितृकान्नेन निमित्तेन पितृणामन्नमस्माभिर्भक्षणीयमिति हेताः स्वीय-रूपाणि प्रतिमुञ्चमानाः पितृसमानरूपाणि स्वीकुर्वन्तः सन्तो ये असुराः देवविरोधिनश्चरन्ति पितृयज्ञस्थाने प्रसरन्ति । तथा ये असुराः परापुरः निपुरश्च भरन्ति । पराक्रान्ताः पुरः परापुरः स्थूलदेहान् । निकृष्टाः पुरः निपुरः सूक्ष्मदेहान् ये धारयन्ति । स्वमसुरत्वं प्रच्छादयितुं ये स्थूलसूक्ष्मशरीराणि बिभ्रति । अग्निस्तत्कारूपः । अस्माल्लोकात् पितृयज्ञस्थानात्तानसुरान् प्रणुदाति प्रणुदतु प्रेरयतु प्रकर्षेण निःसारयत्वित्यर्थः ॥ ३० ॥

अत्र पितरो मादयध्वं यथाभागमावृषाय-

ध्वम् । अमीमदन्त पितरो यथाभागमावृषा-

यिषत ॥ ३१ ॥

का० [४, १, १३, १४] अत्र पितर इत्युक्त्वोदङ्ङास्त आ तमनादावृत्यामीमदन्तेति जपतीति । आ तमनात् श्वासनिरोधेन ग्लानिपर्यन्तमुदङ्मुख आस्ते इति सूत्रार्थः । हे पितरः ! यूयमत्रास्मिन् बर्हिषि मादयध्वं हृष्टा भवत । ततो हविषि यथाभागं स्वं स्वं भागमनतिक्रम्य आवृषायध्वं समन्तादृषवदाचरत । यथा वृषः स्वाभीष्टं घासं प्राप्य तृप्तिपर्यन्तं स्वीकरोति तद्वत् स्वीकुरुत । अ... वृषशब्दात्सर्वप्रातिपदिकेभ्य ... क्यङ् सलोपश्चेति [पा० ३, १, ११] क्यङ् ततो लोट् ।

पितरः अमीमदन्त। यान् पितॄन् प्रति मादयध्वमित्युक्तं ते पितरोऽमीमदन्त हृष्टाः यथाभागमातृपायिषत स्वं भागमनतिक्रम्य वृषवत् स्वीचक्रुः। लुङि रूपम्। यथाभागमाशिषुरित्येवैतदाहेति श्रुतिः [२, ४, २, २२]। भागं स्वं जग्धुरित्यर्थः॥ ३१॥

नमो॑ वः पितरो॒ रसा॑य। नमो॑ वः पितरः॒ शोषा॑य। नमो॑ वः पितरो॒ जीवा॑य॑। नमो॑ वः पितरः स्व॒धायै॑। नमो॑ वः पितरो घोरा॑य। नमो॑ वः पितरो म॒न्यवे॒ नमो॑ वः पितरः॒ पितरो॒ नमो॑ वः। गृहान्नः पितरो दत्त स॒तो वः पितरो देष्म। ए॒तद्वः पितरो॒ वास॒ आध॑त्त॥ ३२॥

का० [४, १, १५] नमो व इत्यञ्जलिं करोमीति। षट्कृत्वो नमस्करोति। षड्वा ऋतवः पितर इति श्रुतेः रसादिशब्देन वसन्तादिषड्ऋतव उच्यन्ते। ते च पितॄणां स्वरूपभूता अतस्तेभ्यो नमस्करोति। हे पितरः! वो युष्माकं सम्बन्धिने रसाय रसभूताय वसन्ताय नमः। यतो मध्वादयो रसा वृक्षेषु जायन्तेऽतो रसशब्देन वसन्तः। युष्मद्रूपाय वसन्ताय नम इत्यर्थः। एवमग्रेतना मन्त्रा व्याख्येयाः। शोषाय। शुष्यन्त्यौषधयो यत्रेति शोषो ग्रीष्मः। जीवाय। जीवनहेतुभूताय जलाय वर्षर्त्तवे। स्वधायै। शरदे। स्वधा वै शरत् स्वधा वै पितॄणामन्नमिति श्रुतेः। शरदि हि प्रायशोऽन्नानि भवन्ति। घोराय। विषमाय हेमन्ताय। हेमन्तः शीतप्रचरत्वेन दुःखदत्वात् घोरः। मन्यवे। मन्युः क्रोधः।

तद्रूपाय शिशिराय । शिशिरस्तु इवीषधीर्दहति । हे पितरः ! एवंविधऋतुरूपेभ्यो वो युष्मभ्यं नमः हे पितरः ! वो नम इत्यभ्यास आदरातिशयार्थः । हे पितरः ! नोऽस्मभ्यं गृहान् दत्त । भार्य्यापुत्रपौत्रादयो गृहाः । हे पितरः ! वो युष्मभ्यं सतः विद्यमानात् देष्म ददामः । सतो धनाद्युष्मभ्यमस्माभिर्दातव्यम् । ददतामस्माकं कदाचिद् द्रव्यक्षयो मास्त्वित्यर्थः ॥ का० [४, ७, १६—१८] एतद्व इत्युपास्यति सूत्राणि प्रतिपिण्डमूर्णां दशां वा वयस्युत्तरे यजमानलोमानि वेति । हे पितरः! वो युष्मभ्यमेतद्वासः सूत्रमेव परिधानमस्तु ॥ ३२ ॥

आधत्त पितरो गर्भं कुमारं पुष्करस्रजम् ।

यथेह पुरुषोऽसत् ॥ ३३ ॥

का० [४, १, २२] आधत्तेति मध्यमं पिण्डं पत्नी प्राश्नाति पुत्रकामेति । गायत्री पितृदेवत्या । हे पितरः ! यथा इहास्मिन्नेव ऋतौ पुरुषः असत्पुरुषः देवपितृमनुष्याणामपेक्षितार्थस्य पूरयिता भूयात् तथा कुमारं गर्भं पुत्ररूपं गर्भं यूयमाधत्त सम्पादयत । किम्भूतं कुमारं येन प्रकारेणेह पुष्करस्रजं पुष्कराणां पद्मानां स्रक् माला ययोस्तौ पुष्करस्रजौ । अश्विनौ । अश्विनौकुमारौ पुष्करस्रजौ पद्ममालिनौ देवानां भिषजौ । तत्तुल्यः कुमारः पुष्करस्रक् तम् । अश्विसाम्यकथनेन रोगहीनं सुन्दरं च पुत्रमाधत्तेति सूचितम् ॥ ३३ ॥

ऊर्जं वहन्तीरमृतं घृतं पयः कीलालं

परिस्रुतम् । स्वधा स्थ तर्पयत मे पितॄन् ॥३४॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां

द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

का० [४, १, १८] ऊर्जमित्यपो निषिञ्चतीति । ककुब्वत्या विराट् । हे आपः ! यूयं स्वधा स्थ पितृतृप्तिःस्वरूपा भवथ । अतो मे पितॄन् तर्पयत । कथम्भूता आपः । परिस्रुतं वृक्षेभ्यः पुष्पेभ्यो निःसृतं सारं वहन्त्यः । तच्च सारं त्रिविधम् ऊर्जशब्देन घृतशब्देन पयःशब्देन चाभिधेयम् । तत्रोर्जशब्दोऽन्नगतं स्वादुत्वमभिधत्ते । घृतपयसी प्रसिद्धे । तच्च त्रिविधमपि कीदृशममृतं सर्वरोगविनाशकं मृत्युनाशकं च । नास्ति मृतं यस्मात्तत् पुनः कीदृशं कीलालम् । कील बन्धने । कीलनं कीलो बन्धः । तमलन्ति वारयन्तीति कीलालम् । अलं वारणपर्य्याप्त्योरिति धातुः [धा० १५, ८] सर्वबन्धनिवर्त्तकम् । ईदृशस्य त्रिविधस्य सारस्य वहनादपां पितृतर्पकत्वमुपपन्नम् ॥ ३४ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।
दर्शपौर्णादिपित्र्यान्तो द्वितीयोऽध्यायईरितः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

समिधाग्निं दुवस्यत घृतैर्बोधयतातिथिम् । अस्मिन् हव्या जुहोतन ॥ १ ॥

अध्यायद्वयेन दर्शपौर्णमासेष्टिविषया मन्त्रा उक्ताः । अथाधानमन्त्रा उच्यन्ते प्रागग्निर्ज्योतिरित्यन्तेभ्यः [३व० ८] । देवानां प्रजापतेरग्नेर्गन्धर्वाणां वार्षम् । आग्नेय्यस्तिस्रो गायत्र्यः । तत्र कात्यायनः [४, ७, १] अमावास्यायामग्न्याधेयमित्यादिना कालविशेषादीनि ब्रह्मौदनपाकपर्य्यन्तानि कार्य्याण्युक्त्वा पश्चादिदमाह । [४, ८, ४, ५] तं चातुष्प्राश्यं

पचत्युद्वास्यासेचनं मध्ये कृत्वा सर्पिरासिच्याश्वत्थीस्तिस्रः समिधो घृताक्ता आदधाति समिधाग्निमिति प्रत्यृचमिति भाष्यार्थः । चतुर्भिर्ऋग्भिः प्राशितुं योग्यमोदनं पक्त्वा बहिरुद्वास्य तस्यौदनस्य मध्ये घृतसेचनाय निम्नं स्थानं कृत्वा तत्सर्पिषापूर्य तिस्रः समिधस्तस्मिन् सर्पिष्यभ्यज्य तिसृभिर्ऋग्भिरग्नावभ्यादधातीति । समिधाग्निम् । हे ऋत्विजः ! यूयं समिधा कृत्वा अग्निं दुवस्यत परिचरत । दुवस्यतिः परिचरणार्थः । सम्यगिध्यते दीप्यते वह्निर्यया काष्ठरूपया सा समित्तया । घृतैः होष्यमाणैः पूर्णाहुतिसम्बन्धिभिरतिथिमातिथ्यकर्मणा पूजनीयमग्निं बोधयत प्रज्वालयत अस्मिन् प्रज्वलितेऽग्नौ हव्या नानाविधानि हवींषि आ जुहोतन सर्वतो जुहुत । तप्तनप्तनथनाश्चेति [पा० ७, १, ४५] तनबादेशः ॥ १ ॥

सु॒समि॑द्धाय शो॒चिषे॑ घृ॒तं ती॒व्रं जु॑होतन । अ॒ग्नये॑ जा॒तवे॑दसे ॥ २ ॥

हे ऋत्विजः ! अग्नये यूयं घृतेन जुहोतन जुहुत । जुहोतेः परस्य लोट् मध्यमबहुवचनस्य तस्य तप्तनप्तनथनाश्चेति [पा० ७,१, ४५] तनबादेशे गुणे जुहोतनेति रूपम् । किम्भूतायाग्नये । सुसमिद्धाय शोभनतया सम्यग्दीप्ताय । अत एव शोचिषे शोचिष्मते दीप्तिमते ज्वलिताय । जातवेदसे जातं वेत्ति वेदयति वा जातवेदास्तस्मै । जातप्रज्ञानाय वा । किम्भूतं घृतं तीव्रं स्वादुतमं समग्रं वा पटुतरं वा । ग्रहणोद्वासनाधिश्रयणावेक्षणादिभिः संस्कृतमित्यर्थः ॥ २ ॥

तं त्वा समिद्भिरङ्गिरो घृतेन वर्धयामसि।
बृहच्छोचा यविष्ठ्य॥ ३॥

हे अङ्गिरः! अङ्गतिर्गत्यर्थः। अङ्गिर्गतिरस्यास्तीति अङ्गिराः। रस्प्रत्ययो मत्वर्थीयः। तस्यागमेष गमनवत्त्वम्। अङ्गिरा उ ह्यग्निरिति श्रुतिः [१, ४, १, २५]। तं च उक्तगुणसम्पन्नं तथाविधं त्वा त्वां समिद्भिर्गमनसम्बन्धिकाष्ठैर्घृतेन संस्कृताज्येन च वर्धयामसि वर्धयामः प्रवृद्धं कुर्मः। इदन्तो मसीति [पा० ७, १, ४६] इकारश्छान्दसः। हे यविष्ठ्य युवतम! कदाचिदपि स्थविरत्वरहित इत्यर्थः। तथाविधाग्ने बृहत् महत् प्रवृद्धं यथा तथा शोचा दीप्यस्व। द्व्यचोऽतस्तिङ इति [पा० ६, ३, १३५] संहितायां दीर्घः। अतिशयेन युवा यविष्ठः। इष्ठनि परे स्थूलदूरयुवेत्यादिना [पा० ६, ४, १५६] वादिलोपे गुणे च रूपम्। यविष्ठ एव यविष्ठ्यः। स्वार्थे तद्धितयकारः॥ ३॥

उप॑ त्वाग्ने ह॒विष्म॑तीर्घृ॒ताची॑र्यन्तु हर्यत।
जु॒षस्व॑ स॒मिधो॒ मम॑॥ ४॥

का० [४, ८, ६] उप त्वेति जपतीति। हे अग्ने! हविष्मतीर्हविष्मत्यः हविर्युक्ता घृताचीः घृताच्यो घृताक्ता एताः समिधस्त्वा त्वामुपयन्तु प्रत्युपगच्छन्तु। हे हर्यत प्रेप्सावन्! हर्यतः प्राचक इति कान्तिकर्मसु पाठत्वात् [निघ० २, ६, १०]। तथाविध हे अग्ने! मम मदीयाः समिधः त्वं जुषस्व सेवस्व त्वामुपयतीरङ्गीकुर्वित्यर्थः। छन्दसि परेऽपि व्यवहिताश्चेति [पा० १, ४, ८१, ८२] उपयन्तु इत्युपसर्ग-

क्रियापदयोर्व्यवहितत्वम्। छविषतीरित्यादौ वा छन्दसीति [पा० ६, १, १०६] पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् ॥ ४ ॥

भूर्भुवः स्वः। द्यौरिव भूम्ना पृथिवीव वरिम्णा। तस्यास्ते पृथिवि देवयजनि पृष्ठेऽग्निमन्नादमन्नाद्यायादधे ॥ ५ ॥

का० [४, ८, १] दारुभिर्ज्वलन्तमादधाति भूर्भुव इति सम्भारेष्विति। [४, ८, १६] भूर्भुवः स्वरिति पूर्ववदिति चेति। अस्यार्थः। आपो हिरण्यमूषाखूत्कारः शर्करेति पञ्च सम्भारान्सम्पाद्य स्फ्येनोल्लिखितायां शुद्धायां भूमौ तान् सम्भारानवस्थाप्य तेषु शुष्ककाष्ठैर्ज्वलन्तमग्निं भूर्भुवः स्वरिति पञ्चाक्षराण्युच्चारयन्नादध्यात्। इदमाहवनीयाधानम्। एत्रमष्टाक्षरत्वादग्नेर्गायत्रत्वं श्रुत्योक्तम्। गायत्रीसहितस्याग्नेः प्रजापतिमुखादुत्पन्नत्वात् ॥ अथ मन्त्रार्थः। एतेष्वाधानमन्त्रेषु भूरिति प्रथमा व्याहृतिः। भुव इति द्वितीया। स्वः इति तृतीया। एतास्तिस्रो व्याहृतयः पृथिव्यादिलोकत्रयनामानि। एतदुच्चारणपूर्वकं प्रजापतिना लोकत्रयस्य सृष्टत्वात्। अत एताभिः स्थापयन् लोकत्रयमनेन स्मरेत्। एतासां व्याहृतीनां महिमा भूयादिति। भूर्भुवःस्वः शब्देन ब्रह्मक्षत्रविशो वा आत्मप्रजापशवो वा। अयं महाग्ना भूयासुरिति पार्थयन्नग्निमादध्यादित्यर्थः ॥ का० [४, ८, १७] उत्तरपूर्वार्धं गृहीत्वा द्यौरिव भूम्नेत्यादिनेति। देवा इज्यन्ते यस्यां पृथिव्यां सा देवयजनी तत्संबोधने हे पृथिवि ! तस्यास्तव पृष्ठे देवयजनयोग्यायामस्यां भूमौ। अन्नादमन्नस्य हविषो भक्षकमग्निं गार्हपत्यादिरूपमादधे स्थापयामि। किमर्थं

मत्राधाय। अत्रस्य तदाद्यस्य तस्मै आद्यस्यान्नस्यास्य योग्य-स्यान्नस्य सिद्धार्थम्। आहिताग्न्यादित्वात्परनिपातः [पा० २, २, ३७]। यद्वान्नस्याद्याय भक्षणाय। यस्याः पृष्ठेऽग्नि माधाय भूम्ना द्यौरिव भूयासमिति शेषः। बहोर्भावो भूमा तेन। यथा द्यौर्नक्षत्रबहुत्वेन बह्वी। एवं पुत्रपश्वादिभि-र्बहुर्भूयासम्। वरिम्णा पृथिवीव भूयासम्। उरोर्भावो वरिमा तेन। यथा पृथिवी उरुत्वेन सर्वप्राणिनामाश्रय-भूता एवमहं महत्त्वेन सर्वप्राणिनामाश्रयभूतो भूयासम्। यद्वा पूर्वार्धस्यायमर्थः। किम्भूतमग्निं भूम्ना द्यौरिव वर्त्त-मानम्। यथा द्यौर्नक्षत्रादिबहुत्वेन युक्ता तथा ज्वालाबहु-त्वेन युक्तम्। किञ्च वरिम्णा पृथिवीव स्थितम्। यथा पृथिवी सर्वप्राण्याश्रयत्वरूपेण श्रेष्ठत्वेनोपेता। तथा सर्व-वस्तुशोधकत्वरूपेण श्रेष्ठत्वेनोपेतम्। अत एव क्वचिद्विधि-वाक्ये अग्नये पावकायेत्याम्नातम् ॥ ५ ॥

आयं गौः पृश्निरक्रमीदसदन्मातरं पुरः।
पितरं च प्रयन्त्स्वः ॥ ६ ॥

का० [४, ८, १८, १९] आयं गौरिति चोपतिष्ठते सार्पराज्ञीभिर्दक्षिणाग्निमादधातीति। आयं गौरित्यादीनां तिसृ-णामृचां सार्पराज्ञीति नामधेयम्। सर्पराज्ञी कद्रूः पृथि-व्यभिमानिनी। तया दृष्टत्वात् ताभिरृग्भिराहवनीयमुपति-ष्ठते ततो दक्षिणाग्निमादध्यादिति सूत्रार्थः। गायत्र्यस्तृचः। अग्निः परावररूपेण स्तूयते। अयं दृश्यमानोऽग्निः आ अक्र-मीत् सर्वत आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्निस्थानेषु सर्वतः क्रमणं पादविक्षेपं कृतवान्। किम्भूतोऽग्निः। गच्छतीति गौः। यज्ञनिष्पत्तये तत्तद्यजमानगृहेषु गन्ता। गमेर्डो-

प्रत्यय: [उ० २, ६६]। तथा पृश्नि: चित्रवर्णः। लोहितशुक्लादिबहुविधज्वालोपेत:। आक्रमणमेवाह। पुर: प्राच्यां दिशि मातरं पृथिवीमसदत् आसीदत्। आह्वनीयरूपेण प्राप्तवान्। तथा स्व: प्रयन् आदित्यरूपेण स्वर्गं सञ्चरन् पितरञ्च द्युलोकमपि असदत् प्राप्तवान्। स्व:शब्देन सूर्य्य: [निघ० १, ३, १]। द्युलोकभूलोकयोर्मातापितृत्वमन्यत्रापि श्रूयते। द्यौ: पिता पृथिवी मातेति ॥ ६ ॥

अन्तश्चरति रोचना अस्य प्राणादपानती। व्यख्यन्महिषो दिवम् ॥ ७ ॥

एवमादित्यरूपेणाग्निं स्तुत्वा वायुरूपेण स्तौति। अस्याग्ने रोचना रुच दीप्तौ दीप्ति: काचिच्छक्ति: वायुाख्या अन्तश्चरति द्यावापृथिव्योर्मध्ये शरीरमध्ये चरति। अन्तरिक्षेऽयं तिर्य्यग्वायु: पवत इति श्रुति:। किं कुर्वती। प्राणादपानती सर्वशरीरेषु प्राणव्यापारादनन्तरमपानव्यापारं कुर्वती। अपानादनन्तरं प्राणतीत्यप्यर्थो लभ्यते सामर्थ्यात् प्राणापानयोर्वायुविशेषयो: प्रेरिकेत्यर्थ:। सति हि जठराग्नौ जीवनहेतौ शेषास्य शरीरे सद्भावात्प्राणापानौ प्रवर्त्तेते। तस्मादग्नि: प्राणापानरूप इत्यर्थ। एवं वाय्वादित्याभ्यां स्वशक्तिभूताभ्यामिदं जगदनुगृह्य य एनमुपतिष्ठते तस्य किं करोतीत्याह। व्यख्यदिति। महिषोऽग्नि: दिवं व्यख्यत्। द्युलोकं भोगस्थानमनुष्ठातृभ्यो विशेषेण प्रकाशितवान् प्रकाशयति च। महि महान्तं यागकर्तृस्वरूपं सनोति ददाति स महिष:। अग्निर्वं महिष स इदं जातो महानिति श्रुते:। व्यख्यत् निपूर्वस्य ख्या प्रकथन इत्यस्यास्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ् इति [पा० ३, १, ५२] च्लेरङ्। आत्लोपे.।

छन्दसि लुङ्लङ्लिट इति [पा० ३, ४, ६] सर्वकालेषु लङ् । अपाम इत्याचरतीत्यपामतो क्विबन्तादपामशब्दात्क्तप्रत्ययः । उगितश्चेति [पा० ४, १, ६] ङीप् ॥ ७ ॥

त्रिं॒शद्धाम॒ वि रा॑जति॒ वाक् प॑त॒ङ्गाय॑ धीयते । प्रति॒ वस्तो॒रह॒ द्युभिः॑ ॥ ८ ॥

सुपां सुलुगित्यादिना [पा० ७, १, ३९] त्रिंशच्छब्दाच्छाम-शब्दाच्च सुपो लुक् । धामानि त्रयाणि भवन्ति स्थानानि नामानि जन्मानीति [निरु० ८, २८, २८] । अत्र धाम-शब्देन स्थानमुच्यते । अहोरात्रस्य त्रिंशन्मुहूर्ता धामशब्दे-नाभिप्रेताः । त्रिंशत्सु धामसु मुहूर्ताख्येषु स्थानेषु या वाक् विराजति शोभयते स्तूयमाना सा वाक् पतङ्गाय धीयते अग्न्यर्थमुच्चार्यते । पतन् गच्छति पतङ्गः अग्निः । स ह्यरण्योः पतन् गार्हपत्यभावं गच्छति गार्हपत्यात्पतन्नाह-वनीयतामित्यादि । सर्वदेवतात्मकोऽग्निरिति सर्वाभिः स्तुतिभिरग्निरेव सर्वात्मत्वात् स्तूयते इत्यर्थः । न केवलं त्रिंशत्सु धामसु या वाग्विराजति सैव पतङ्गाय धीयते किं तर्हि प्रति वस्तोः प्रत्यहं या स्तुतिलक्षणा वाक् या च द्युभिः अहोभिः याग-पारायणाद्युत्सवभूतैः स्तुतिलक्षणा वाग्विराजति सा पतङ्गायैव धीयते । नान्यस्यै देवतायै । वस्तोः द्युः भानुरित्यहर्ना-मसु पठितम् [निघ० १, ९, १] । अहेति निपातो विनिग्रहे । सर्वकालं सर्वा स्तुतिवागग्न्यर्थैवेत्यर्थः । यद्वास्या ऋचो-ऽयमर्थः । धाम स्थानं तच्च त्रिंशत् त्रिंशत्संख्याकं मासगत-दिनभेदेन । तद्विराजति विशेषेण दीप्यते । आत्मस्वरूपि-तानां यजमानानामनुष्ठानेनाहवनीयाद्यग्नीनां स्थानं मास-गतेषु त्रिंशत्संख्याकेषु दिनेषु विशेषेण शोभत इत्यर्थः । वाक्

सुतिरूपा पतङ्गायाग्नये धीयते उच्चार्यते। पतङ्गः पक्षी। तत्सदृशत्वादग्निः पतङ्गः। यथा कश्चित् पक्षी एकस्मात् स्थानात् स्थानान्तरं गच्छति तद्वदग्निरपि गार्हपत्यस्थानादाहवनीयस्थानं गच्छतीत्यग्नेः पक्षिसादृश्यम्। अहेति निपातः पूर्वोक्तामिषेधार्थः। अस्या ऋचः पूर्वार्द्धेऽग्निमाहात्म्यज्ञापकं वाक्यद्वयेनार्थद्वयं यदुक्तं तावदेव न भवति किन्त्वन्यदप्युच्यत इत्यर्थः। वस्तोरित्यहर्नामसु पठितम्। प्रति वस्तोः प्रत्यहं द्युभिः द्योतनैरयमग्निः स्तूयत इत्यध्याहारः। द्युर्द्योतनं दीप्यतेः प्रयोगः॥ ८॥

इत्यग्न्याधेयमन्त्राः॥

अ॒ग्निर्ज्योति॒र्ज्योति॑र॒ग्निः स्वाहा॑। सूर्य्यो॒ ज्योति॒र्ज्योतिः॒ सूर्य्यः॒ स्वाहा॑। अ॒ग्निर्वर्च्चो॒ ज्योति॒र्वर्च्चः॒ स्वाहा॑। सूर्य्यो॒ वर्च्चो॒ ज्योति॒र्वर्च्चः॒ स्वाहा॑। ज्योतिः॒ सूर्य्यः॒ सूर्य्यो॒ ज्योतिः॒ स्वाहा॑॥ ९॥

अथाग्निहोत्रहोममन्त्राः। अग्निर्ज्योतिरित्यारभ्य उपप्रयन्त [ख० ११] इत्यतः प्राक्। तन्मन्त्राणां प्रजापतिर्ऋषिः सामान्यतः। यत्र ऋषिविशेषोऽभिधीयतेऽनुक्रमणीकारैस्तत्र ज्ञावप्यृषी। यथाग्निर्वर्चो द्वे तत्रापश्यत्परां जीवलश्चैलकिरिति [अनु० १, ११]। सप्त लिङ्गोक्तदेवता गायत्रः आद्याः पञ्चैकपदाः। अग्निर्ज्योतिः सूर्यो ज्योतिः एते द्वे एकपदे गायत्र्यौ तथा मुनिरपश्यत्। परां ज्योतिः सूर्यः इमां चैलकस्य पुत्रो जीवल ऋषिरपश्यदित्यर्थः॥ अथः का० [४, १४, १४] प्रदीप्तामभिजुहोत्यग्निर्ज्योतिरितीति। या समित् प्रदीप्ता तामभिलक्ष्य जुहुयात्। अग्निर्ज्योतिषमिति

[अध्या० ३, २, १] काण्वशाखाब्राह्मणे मन्त्रप्रतीकाः । मन्त्रार्थस्तु । योऽयमग्निर्देवः स एव ज्योतिर्दृश्यमानज्योतिः-स्वरूपम् । यच्च दृश्यमानं ज्योतिः तदेवाग्निर्देवः । देवस्य ज्योतिषश्च कदाचिदप्यवियोगाद्दैवत्वं न प्रतिपादनम् । स्वाहा ज्योतीरूपायाग्नये हविः प्रदत्तम् । अयं सायंकालीनोऽग्नि-होत्रहोममन्त्रः । सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति प्रात-र्होममन्त्रः सायंहोममन्त्रवद्व्याख्येयः । सूर्यसम्बन्धि तेजो रात्रावग्निं प्रविशतीति सायमग्निर्ज्योतिरिति मन्त्रो युक्तः । उदयकालेष्वग्निसम्बन्धि ज्योतिः सूर्यं प्रविशति । तस्मात् प्रातः सूर्यो ज्योतिरिति मन्त्रः । अग्निमादित्यः सायं प्रविशति तस्मादग्निर्दूरान्नक्तं ददृशे । उभे हि तेजसी सम्पश्येते उद्यन्तं वादित्यमग्निरनु समारोहति । तस्माद्धूम एवाग्नेर्दिवा ददृशे इति तित्तिरिश्रुतिः । का० [४, १४, १५] अग्निर्वर्च इति ब्रह्मवर्चसकामस्येति । ब्रह्मवर्चसकामस्तु अग्निर्वर्चः सूर्यो वर्च इति सायं प्रातश्च जुहुयात् । योऽग्नि-र्वर्चोऽनन्यभूतः । यस्य तज्ज्योतिर्वर्चोऽनन्यभूतम् । तस्मै सुहुतमस्तु । एवं सूर्यो वर्च इति ॥ का० [४, १५, ११] ज्योतिः सूर्य इति वा प्रातरिति । प्रातर्होममन्त्रः ज्योतिः सूर्य इति । यत् ज्योतिः स सूर्य एव । यः सूर्यः स ज्योतिरेव । तस्मै स्वाहा ॥ ९ ॥

सजूर्देवेन सवित्रा सजू रात्र्येन्द्रवत्या । जुषाणो अग्निर्वेतु स्वाहा ॥ सजूर्देवेन सवित्रा सजूरुषसेन्द्रवत्या । जुषाणः सूर्यो वेतु स्वाहा ॥ १० ॥

का० [४. १४. ८] सजूरिति वेति। जुहोतीत्यनु-वर्तते। पूर्वोक्तमन्त्रैः सह सजूरित्यादिमन्त्रद्वयं विकल्पि-तम्। सजूर्देवेन। अग्निर्वेतु। अस्मदीयं कर्म प्राप्नोतु। यद्वा वेतु आहुतिं भक्षयतु। वी गतिव्याप्तिप्रजनकान्त्यसनखादने-ष्विति धातोः [धा० २४, ३९] प्रयोगः। किम्भूतोऽग्निः सविता देवेन प्रेरकेण परमात्मना सह सजूः। जुषी प्रीति-सेवनयोः। समानं जुः समाना जूः प्रीतिर्यस्यासौ सजूः। तथा इन्द्रवत्या रात्र्या इन्द्रेण देवेनाधिपतया रात्रिदेवतया सजूः समानप्रीतिः। तथा जुषाणोऽस्मासु प्रीतियुक्तः। य एवं-गुणवानग्निर्देवस्तस्मै स्वाहा श्रूयमाणमिदं हव्यं दत्तम्। प्रातः सूर्य उच्यते। अग्निमन्त्रवदयं सूर्यमन्त्रो व्याख्येयः। पूर्वार्धे रात्रिदेवतायाः स्थाने उषोदेवता योजनीया ॥ १० ॥

उपप्रयन्तो अध्वरं मन्त्रं वोचेमाग्नये ।
आरे अस्मे च शृण्वते ॥ ११ ॥

का० [४. १२. १-२] सायमाहुत्यनन्तरं यजमा-नोऽग्निमुपतिष्ठते वात्सप्रेण वा त्रिष्टुब्भिरुपप्रयन्तो [११] ऽयं प्रजां [१६] परि ते [२६] चित्रावसविति [१८] चेति। आहवनीयगार्हपत्यावग्नी उपप्रयन्तो अध्वरमित्या-रभ्य सुपोषः पोषैरित्यन्तं [३७] बृहदुपस्थानं देवदृष्टम्। तत्राद्ये द्वे आग्नेय्यौ गायत्र्यौ ऋषिभ्यां गोतमविरूपाभ्यामपि दृष्टे ॥ आहवनीयोपस्थानमन्त्रौ आद्यौ। वयमनुष्ठातारोऽग्नयेऽग्न्यर्थं मन्त्रं मननेन त्राणकरं शब्दसमूहं वोचेम उच्याम। किम्भूता वयम्। अध्वरं यज्ञमुपप्रयन्तः उपगच्छन्तः। किम्भूताया-ग्नये आरे दूरे अस्मे अस्माकं समीपे इति शेषः शृण्वते दूरे समीपे चास्मदीयं वाक्यं श्रोतुमुद्युक्ताय ॥ वोचेमेति वचे-

राध्नोर्लिङि परस्मैपदोत्तमबहुवचने पदं लिङ्याशिष्यङिति [पा० ३, १, ८६] अङ्। यासुट् अतो येयः [पा० ७, २, ८०] वच उम् [पा० ७, ४, २०] छन्दस्युभयथेति [पा० ३, ४, ११७] सार्वधातुकत्वाल्लिङः सलोपोऽनन्त्यस्येति [पा० ७, २, ७९] सलोपः। यलोपः। वोचेम। अस्मे सुपां सुलुगिति [पा० ७, १, ३९] शेआदेश आमः ॥ ११ ॥

अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयम्। अपाꣳ रेताꣳसि जिन्वति ॥ १२ ॥

अयमग्निः अपां रेतांसि जिन्वति द्युलोकाद्वृष्टिरूपेण पतन्तीनामपां रेतांसि साराणि व्रीहियवादिरूपेण परिणतानि जिन्वति। जिन्वतिः प्रीतिकर्मा प्रीणयति वर्धयतीत्यर्थः। यद्वा अपां रेतांसि कारणानि जिन्वति पुष्णाति। आहुतिपरिणामेन वृष्टिं जनयतीत्यर्थः। ते वा एते आहुती उत्क्रामत इत्यादिश्रुतेः। किम्भूतोऽग्निः। दिवो मूर्धा द्युलोकस्य शिरःसमानः। यथा शिरः शरीरस्योपरि वर्तते तथायमग्निरह्नि स्वतेजसा आदित्ये प्रविष्टत्वादादित्यरूपेण द्युलोकस्योपरि वर्तते। तथा ककुत्। ककुच्छब्दो गोपृष्ठोन्नतावयववाची तद्वदादित्यरूपेण सर्वोपरिस्थत्वात्ककुत्सदृशः। यद्वा ककुदमिति महन्नाम [निघ० ३, ३, १९]। तस्यान्तलोप आर्षः। महत् जगत्कारणमित्यर्थः। तथा पृथिव्याः पतिः पालकः। वाहपाकप्रकाशैर्भूलोकस्थानामुपकारकत्वात् ॥ १२ ॥

उभा वामिन्द्राग्नी आहुवध्या उभा राध-
सः सह मादयध्यै। उभा दातारविषाꣳ

रयीणामुभा वाजस्य सातये हुवे वाम् ॥ १३ ॥

भरद्वाजदृष्टा ऐन्द्राग्नी त्रिष्टुप् हृदना। इन्द्रशब्देनाहवनीयः। तस्य यज्ञसाधकत्वरूपैश्वर्य्ययुक्तत्वात्। अग्निशब्देन गार्हपत्यः अग्रे नीयत इत्यग्निरिति यास्कव्युत्पत्तेः। स हि प्रथमसमाधीयते। हे इन्द्राग्नी। वां युवामुभा आहुवध्यै आह्वातुमिच्छामीति शेषः। ह्वयतेस्तुमर्थे कध्यैप्रत्ययः। किञ्च राधसः धनादविर्लक्षणात् सह मादयध्यै युगपदेककर्मणि उभौ युवां मादयितुं हर्षयितुं वा इच्छामीति शेषः। मदीहर्षे मद तृप्ताविति धातोर्वा णिजन्तात्तुमर्थे शध्यैप्रत्ययः। गुणः। यत उभौ युवामिषामन्नानां रयीणां धनानां दातारौ अत उभौ वां युवां वाजस्यान्नस्य सातये दानाय हुवे आह्वयामि। उभा उभशब्दस्य विभक्तेराकारः। सातये षणु दाने अस्य धातोरूतियूतीति [पा० ३, ३, ९७] क्तिन्नन्तो निपातः। हुवे बहुलं छन्दसीति [पा० ६, १, ३४] ह्वयतेः अपि सम्प्रसारणे उवङ् ॥ १३ ॥

अयं ते योनिर्ऋत्वियो यतो जातो अरोचथाः। तं जानन्नग्न आरोहाथा नो वर्धया रयिम् ॥ १४ ॥

तिस्र आग्नेय्यः। आद्यानुष्टुप् देवश्रवो देववातदृष्टा। हे अग्ने आहवनीय! ते तवायं गार्हपत्यो योनिः उत्पत्तिस्थानम्। किम्भूतः ऋत्वियः। उत्पादनयोग्यः काल ऋतुरुच्यते। ऋतुः प्राप्तोऽस्येति ऋत्वियः। छन्दसि घसिति [पा० ५, १, १०६] ऋतुशब्दात्तस्य प्राप्तमित्यर्थे घस्। तस्य इयादेशः। सायंप्रातःकाले उत्पादनयोग्यो योनि। यतो

यस्मादृतुकालोपेतात्गार्हपत्याज्जात उत्पन्नस्त्वमरोचथाः कर्मकाले दीप्तोऽभूः। हे अग्ने! तं गार्हपत्यं जानन् स्वजनकमवगच्छन् आरोह। पुनरुद्धरणाय कर्मान्ते प्रविश। अथानन्तरं नोऽस्मदर्थं रयिं धनं वर्धया पुनर्योगाय समृद्धं कुरु। अन्येषामपि दृश्यत इति [पा० ६, ३, १३७] संहितायां वर्धयेति दीर्घः॥ १४॥

अयमिह प्रथमो धायि धातृभिर्होता यजिष्ठो अध्वरेष्वीड्यः। यमप्नवानो भृगवो विरुरुचुर्वनेषु चित्रं विभ्वं विशेविशे॥ १५॥

जगती वामदेवदृष्टा। द्वादशाक्षराश्चत्वारः पादा जगत्याः। द्वितीयोऽत्र व्यूहेनैकादशः चतुर्थो व्यूहेन द्वादशकस्तेनैकाना जगती। अयमाहवनीय इह कर्मानुष्ठानस्थाने प्रथमो मुख्यः सन् धातृभिर्धायि। अधायि आधानकर्तृभिराहितोऽभूत्। बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः [पा० ६, ४, ७५]। दक्षिणाग्न्यपेक्षं प्राथम्यम्। किम्भूतः। होता देवानामाह्वाता। यजिष्ठः अतिशयेन यष्टा। अतिशायने तमबिष्ठनाविति इष्ठनि परे [पा० ५, ३, ५५] तुरिष्ठेमेयःस्विति [पा० ६, ४, १५४] तृचो लोपः। तथा अध्वरेषु सोमयागादिषु ईड्यः ऋत्विग्भिः स्तुत्यः। अप्नवानो भृगवो विशेविशे यमाहवनीयं वनेषु निरुरुचुः। अन्तर्भूतो णिच् रोचयामासुः दीपितवन्तः। अप्नशब्दोऽपत्यनामसु पठितः [निघ० २, २, ७] अप्नवानः पुत्रवन्तो भृगुवंशोत्पन्ना मुनयः। यद्वा अप्नवानृषिः अप्नवानस्तत्प्रभृतयो भृगवश्च मुनयः। विशेविशे विडिति मनुष्यनाम [निघ० २, ३, ५] यजमानरूपाय तस्मै तस्मै मनुष्याय तदुपकाराय। वनेषु ग्रामाद्बहिर्यजनाख्येष्वरण्यप्रदेशेषु यमग्निं विरुरुचुः दीपयन्ति स्म।

किम्भूतं यम्। चित्रं विविधकर्मोपयोगित्वेन आश्चर्यकारिणम्। अतएव विश्वं विभुं विभुत्वशक्तियुतं यशादेशः ॥१५॥

अ॒स्य प्र॒त्नामनु॒ द्युत॑ꣳ शु॒क्रं दु॑दुह्रे॒ अह्र॑यः।
पय॑: सहस्र॒सामृषि॑म् ॥ १६ ॥

गायत्र्यवत्सारदृष्टा गोऽग्निपयोदेवत्या। अस्याग्नेः प्रत्नां चिरन्तनकालभवां द्युतमनु दीप्तिमनुसृत्य। अह्रयः नास्ति ह्रीर्येषां सोढृणा लज्जारहिता दोग्धारः ऋषिं गां शुक्रं शुद्धं पयो दुदुह्रे दुदुहिरे। दुहेर्लिटि इरयो रे इति [पा० ६, ४, ७६] रेआदेशे रूपम्। ऋष गतौ। अर्षति दोहनस्थानं गच्छतीति ऋषिर्गौः। तां होमार्थं दुग्धवन्तः। सायंदोहनकालेऽग्निप्रकाशाभावे दुह्यमानं पयो भूमौ पतिष्यतीति शङ्कया दोग्धॄणां लज्जा भवति। सत्यामग्निदीप्तौ स्कन्दशङ्काभावात् लज्जाभावादह्रयो दोग्धारः। किम्भूतामृषिं सहस्रसाम्। षोऽन्तकर्मणि। सहस्रसङ्ख्याकानि कार्याणि स्यति समापयति क्षीरदध्याज्यहविःप्रदानेनेति सहस्रसा ताम्। स्यतेः क्विप्। तद्वास्या ऋचोऽर्थान्तरम्। गाम्प्रकृत्याग्निहोत्रब्राह्मणे श्रूयते [२, २, ४, १५] तामु हाग्निरभिदध्यौ मिथुन्येऽनया स्यामिति ताꣳसम्बभूव तस्याꣳ रेतः प्रासिञ्चत्तत्पयोऽभवदित्यादि। तदभिप्रायमेषा ऋग्वदति। अह्रयः गावः नास्ति ह्रीर्लज्जा यासां ता अह्रयः अलज्जा उज्ज्वलाः प्रगल्भा इत्यर्थः। मलिनो हि लज्जते। अह्रयो गावोऽस्याग्नेः प्रत्नां चिरन्तनीमात्मानुपक्तां द्युतं दीप्तिं शुक्रं शुक्ररूपापन्नां द्युतमेव पयो दुग्धं दुदुह्रे दुहन्ति क्षरन्ति। अग्निना शुक्ररूपेण सिक्तां स्वकान्तिमेव गावो दुग्धरूपेण क्षरन्तीत्यर्थः। सहस्रसामृषिमिति विशेषणद्वयं पयसः। सहस्रं

सनोति सहस्रमाम्नम। सामर्थात्साम्नामिति मन्थकारम्। पूर्ववत्समासः। जनसनखनक्रमगमो विट् [पा० ३, २, ६७] विट्प्रत्यये विड्वनोरनुनासिकस्यात् [पा० ६, ४, ४१] वेर्लोपः [पा० ६, १, ६७] सप्तमाम इति रूपम्। तथा ऋषिं द्रष्टारम्। गवि वर्तमानं द्रष्टारं प्रत्यक्षतयेति। सा हैनानुदीक्ष्य हिङ्कारेत्युपक्रम्य ते देवा विदाञ्चक्रुः सा मा इहङ्कार इत्यादिना ग्रन्थेन गोभिर्हिङ्कारो दृष्ट इति प्रत्यपादि। यद्वा सहस्रमाम्रुषिमिति विभक्तिव्यत्ययेन भक्षय इत्यस्य विशेषणद्वयम्। किम्भूता भक्षयः सहस्रमाः ऋषयः। पूर्ववदर्थो वा ॥ १६ ॥

तनूपा अग्नेऽसि तन्वं मे पाहि। आयुर्दा अग्नेऽस्यायुर्मे देहि। वर्चोदा अग्नेऽसि वर्चो मे देहि। अग्ने यन्मे तन्वा ऊनं तन्म आपृण ॥ १७ ॥

अथ यजूंषि चत्वार्यग्निदैवत्यानि। हे अग्ने! त्वं स्वाभावत एव तनूपा असि। अग्निर्हि शरीराणां पालकोऽसि। तनूं पाति पालयतीति तनूपाः। उदराग्नौ सत्यन्ने जीर्णे शरीरपालनमतो मे मम तन्वं शरीरं पाहि पालय। तन्वम् वा छन्दसि त्यमि [पा० ६, १, १०६, १०७] पूर्वरूपाभावे यणादेश इत्युक्तम्। हे अग्ने! त्वमायुर्दा असि आयुषो दाता भवसि। अतो मे मह्यमायुर्देहि। अपमृत्युपरिहारेण। यावत्कालं वपुष्युदराग्नेरौष्ण्यमुपलभ्यते तावन्न म्रियत इति प्रसिद्धम्। हे अग्ने! त्वं वर्चोदा असि वर्चसो दातासि। अतो मे वर्चो देहि। वैदिकानु-

ज्ञानप्रयुक्तं तेजो वर्चः। यद्दर्शनादेव महानयं ब्राह्मणो विद्वांस्तपसाग्निरिव ज्वलतीति बुद्धिर्नृणाम्भवति। किञ्च हे अग्ने! मे मम तन्वा मदीयशरीरस्य यदङ्गं चक्षुरादिरूपमूनं दृष्टिपाटवादिरहितं तदङ्गं मे आपृण सर्वतः पूरय ॥ १७ ॥

इन्धानास्त्वा शतꣳ हिमा द्युमन्तꣳ समिधीमहि। वयस्वन्तो वयस्कृतꣳ सहस्वन्तः सहस्कृतम्। अग्ने सपत्नदम्भनमदब्धासो अदाभ्यम्। चित्रावसो स्वस्ति ते पारमशीय ॥ १८ ॥

अग्निदेवत्या महापङ्क्तिः। यस्याः षट् पादा अष्टाक्षरा सा महापङ्क्तिः। अत्र षष्ठः सप्ताक्षरः। हे अग्ने! शतं हिमाः शतं वर्षाणि अस्मदायुषि वर्त्तमानान् शतं संवत्सरान् त्वां समिधीमहि नैरन्तर्य्येण वयं दीपयामः। किम्भूता वयम्। इन्धानाः त्वदनुग्रहेण दीप्यमानाः तथा वयस्वन्तः। वय इति अन्ननाम [निघ० २, ७, ७] अन्नवन्तः। सहस्वन्तः बलवन्तः। सह इति बलनाम [निघ० २, ९, १७] अदब्धासः अदब्धाः अनुपहिंसिताः केनापि। दभ्नोतिर्हिंसाकर्मा। आज्जसेरसुगिति [पा० ७, १, ५०] असुक् किम्भूतं त्वां द्युमन्तं दीप्तिमन्तम्। वयस्कृतं वयोऽन्नं करोतीति वयस्कृत् तम्। सहस्कृतं सहो बलं करोतीति सहस्कृत् तम्। सपत्नदम्भनं सपत्नानां शत्रूणां हिंसितारम्। अदाभ्यम् केनापि हिंसितुमयोग्यम् ॥ चित्रावसो! रात्रिदेवत्यं यजुरृषिदृष्टम्। रात्रिर्वै चित्रावसुः सा हीयꣳसंगृह्येव चित्राणि वसतीति [२, ३, ४, २२] श्रुतेश्चित्रावसुशब्देन रात्रिः। चित्राणि विविधानि चन्द्रनक्षत्रान्धकाररूपाणि वसन्ति यस्यां रात्रौ

मा भित्वा नशुः। हे चित्रावसो रात्रि! स्वस्ति क्षेमं यथा तथा ते तव पारं समाशिमाय व्याप्नवानि। अग्नि रात्रिं छन्दांसि [शा० २.४.७] अर्थो नक्ति चित्रा; मा, मतवसे रूपम्। यथा मांसे मनुष्येषु सर्पाः चोरा गृहे प्रविशन्ति तद्वत् देवयजने रक्षांसि प्रविशन्तीति शङ्कया तन्निवारणाय रात्रिप्रार्थनम् ॥ १८ ॥

सं त्वमग्ने सूर्यस्य वर्चसागथाः समृषीणां स्तुतेन। सं प्रियेण धाम्ना समहमायुषा सं वर्चसा सं प्रजया सं रायस्पोषेण ग्मिषीय ॥ १९ ॥

का० [४. १२. ४] सं त्वमित्युपविश्येति॥ नमप्रयस्त इत्यादिभिस्त्रिभिरुपस्थाय इत्यन्तैर्मन्त्रैरुपस्थानमत्र उपविश्येति विशेषः। हे अग्ने! त्वं सूर्यस्य वर्चसा तेजसा समगथाः रात्रौ सङ्गतोऽसि। तद्यदस्तं यन्नादित्य आहवनीयं प्रविशति तेनैतदाहेति श्रुतेः [२, ३, ४, २४]। ऋषीणां मन्त्राणां स्तुतेन स्तोत्रेण समगथाः। बहवो मन्त्रा अग्निं स्तुवन्ति। तद्यदुपतिष्ठते तेनैतदाहेति श्रुतेः [२, ३, ४, २४]। प्रियेण धाम्ना प्रियाभिराहुतिभिः समगथाः। आहुतयो वा अस्य प्रियं धामेति श्रुतेः [२, ३, ४, २४]। यथा त्वमेतैस्त्रिभिः सङ्गतः। एवमहमपि त्वत्प्रसादादायुषा अपमृत्युदोषरहितेन संग्मिषीय सङ्गतो भूयासम्। तथा वर्चसा विद्यैश्वर्यादिप्रयुक्ततेजसा संग्मिषीय। तथा प्रजया पुत्रादिकया संग्मिषीय। तथा रायस्पोषेण धनस्य पुष्ट्या संग्मिषीय। आयुरादीनि मम सन्त्वित्यर्थः। समगथाः गमेः समो गम्यृच्छी-

त्यादिना [पा० १, ३, २८] तङ्ग्रथमैकवचने लुङि सिचि गमश्चेति [१, २, १३] सिचः किच्चेऽनुदात्तोपदेशेत्यादिना [पा० ६, ४, ३७] मलोपे ह्रस्वादङ्गादिति [पा० ८, २, २७] सिचो लोपे रूपम्॥ गमिषीय। गमेराशीर्लिङि उत्तमैकवचने इटोऽदित्यकारे [पा० ३, ४, १०६] परे सीयुटि कृते छान्दसे इडागमे गमहनेत्युपधालोपे [पा० ६, ४, ९८] रूपम्॥ १९॥

अन्ध स्थान्धो वो भक्षीय मह स्थ महो वो भक्षीयोर्ज स्थोर्जं वो भक्षीय रायस्पोष स्थ रायस्पोषं वो भक्षीय॥ २०॥

का० [४, १२, ५] गां गच्छत्यन्ध स्थेति। अन्ध स्थ रेवती रमध्वमिति यजुर्द्वयेन गां गच्छति। गौर्देवता। हे गावः! यूयमन्ध स्थ अन्नरूपाः स्थ। सौराज्यादिरूपस्यान्नस्य जनकत्वादन्नत्वोपचारः। अतो भवत्प्रसादाद्वो युष्मत्सम्बन्धि अन्धः सौराज्यादिरूपमन्नमहं भक्षीय सेवेय। भज सेवायामित्यस्याशीर्लिङ्युत्तमैकवचने रूपम्॥ तथा यूयं मह स्थ पूज्यरूपाः स्थ। मह पूजायाम्। अतो वो युष्माकं पूज्यानां प्रसादादहमपि महो भक्षीय पूज्यत्वं सेवेय। गौर्न पदा स्प्रष्टव्येत्यादिस्मृतेर्गवां पूज्यत्वप्रसिद्धिः। यद्वा महःशब्देन दश वीर्याण्युच्यन्ते तानि। यथा गौर्वै प्रतिधुक् तस्यै शृतं तस्यै शरस्तस्यै दधि तस्यै मस्तु तस्या आतञ्चनं तस्यै नवनीतं तस्यै घृतं तस्या आमिक्षा तस्यै वाजिनमिति श्रुत्युक्तानि। प्रतिधुक् तत्कालदुग्धम्। शृतमुष्णं तत्। शरो दुग्धमण्डः। मस्तु दधिरसः। आतञ्चनं दधिपिण्डः। आमिक्षा स्फुटितं दुग्धम्।

वाजिनमामिचाजलमिति श्रुत्यर्थः॥ एतद्गर्भोऽर्थःपरा यूयं स्थ। अतो वो युष्मो यौगमहं सेवेयेत्यर्थः॥ तथा यूय-मूर्ज स्थ बलरूपाः स्थ गोक्षीरादिबलहेतुत्वात् बलरूपत्वोप-चारः। ऊर्ज बलप्राणनयोः। या युष्माकं प्रसादादूर्ज भक्षीय बलं सेवेय॥ तथा रायस्पोष स्थ धनपुष्टिरूपाः स्थ। युष्मा हि क्षीराज्यादिविक्रयेण धनं पुष्णन्ति। अतो धन-पुष्टित्वोपचारः। यो युष्माकं प्रसादाद्रायस्पोषं धनपुष्टिं भक्षीय सेवेय। अन्ध स्थेत्यादौ खर्परे शरीति [पा० वा० ८, ३, ३६, वा १] विसर्गलोपः॥ २० ॥

रेवती रमध्वमस्मिन्योनावस्मिन् गोष्ठेऽस्मिँ-ल्लोकेऽस्मिन् क्षये। इहैव स्त मापगात ॥२१॥

हे रेवतीः रेवत्यः धनवत्यो गावः! धनहेतुत्वेन धन-वत्त्वं गवाम्। रयिर्विद्यते यासां ता रेवत्यः। रयिशब्दात् मतुप्। रयेर्मतौ बहुलमिति [पा० का० ६, १, ३७ वा० ४] रयेर्मतौ परे सम्प्रसारणम्। सम्प्रसारणाच्चेति [पा० ६, १, १०८] पररूपमाद् गुणः [पा० ६, १, ८७]। पशवो वै रेवत्य इति श्रुतेः [२, ३, ४, २६]। हे रेवत्यः! अस्मिन्योनौ दृश्यमा नेऽग्निहोत्रहविर्दोहनस्थाने यूयं रमध्वं क्रीडत दोहनादूर्ध्व-मस्मिन् गोष्ठे यजमानसम्बन्धिगोवाटे रमध्वम्। गोष्ठशब्देन गृहाद्बहिर्विवस्यते सञ्चारप्रदेशः। सर्वदास्मिन् लोके लोक-दर्शने यजमानदृष्टिविषये रमध्वम्। रात्रौ अस्मिन् क्षये यज-मानगृहे रमध्वम्। क्षयो निवासे [पा० ६, १, २०१] इत्याद्यु-दात्तः। क्षयशब्दो निवासवाची। किञ्च। इहैव स्त यजमान-गृहे एव भवत। मा अपगात अन्यत्र मा गच्छत। इणो गा लुङीति [पा० २, ४, ४५] एतेर्लुङि गादेशे रूपम् ॥ २१ ॥

सꣳहितासि विश्वरूप्यूर्जा माविश गौपत्येन। उप त्वाग्ने दिवेदिवे दोषावस्तर्धिया वयम्। नमो भरन्त एमसि॥ २२॥

का० [४, १२, ६] सꣳहितेत्यालभत इति। गामित्यनुवर्त्तते। हे गौः! त्वं संहितासि चोरव्याघ्रादिविदारणाय यज्ञकर्मभिः संयुक्तासि। किंभूता विश्वरूपी विश्वं रूपं यस्याः सा। शुक्लकृष्णादिबहुरूपैर्युक्ता। सा त्वमूर्जा क्षीरादिरसेन गौपत्येन गोस्वामित्वेन मामाविश सर्वतः प्रविश। त्वत्प्रसादान्मम बहुविधा रसा बहुविधं गोस्वामित्वञ्च सम्पद्यतामित्यर्थः। का० [४, १२, ७] गार्हपत्यं गत्वोपतिष्ठत उप त्वेति। उप त्वा। तिस्रो गायत्र्यः आग्नेय्यो मधुच्छन्दोदृष्टाः। हे दोषावस्तः! हे अग्ने! दोषा रात्रिस्तस्यामपि वसति अजस्रं धार्य्यमाणत्वान्नोपशाम्यतीति दोषावस्ता। यद्वा अग्नौ हे देवाः! इत्युपक्रम्य तैः संरुध्य रात्रिं प्रविवेशेतीतिहासेन अग्ने रात्रौ प्रवेश उक्तस्तमयं मन्त्र आह। हे दोषावस्तः रात्रौ वसनशील गार्हपत्य! दिवे दिवे प्रतिदिनं वयं यजमानाः त्वा त्वामुप एमसि त्वां प्रत्यागच्छामः। इदन्तो मसि। किम्भूता वयम्। धिया श्रद्धायुक्तया बुद्ध्या नमो भरन्तः नमस्कारं सम्पादयन्तः। यद्वा नम इत्यन्ननाम [निघ० २, ७, २१]। अन्नं हविर्बिभ्रतः॥ २२॥

राजन्तमध्वराणां गोपामृतस्य दीदिविम्। वर्धमानꣳस्वे दमे॥ २३॥

क्रियापदमनुवर्त्तते। वयमीदृशमग्निमुपैमः। कीदृशं राजन्तं दीप्यमानमध्वराणां गोपां गोपायतीति गोपास्तं

यज्ञानां गोप्तारम्। ऋतस्य सत्यवचनलक्षणस्य व्रतस्य दीदिविं दीपयितारम्। अग्निसमीपे व्रतं गृहीत्वा सत्यं वदतीत्याशयः। स्वे दमे अस्मदीये गृहे वर्धमानं चातुर्मास्यसोमपश्वादिभिरभिवृद्धिं गच्छन्तम्। दाम्यन्ति गृहस्था यत्रेति दमो गृहम्॥ दिवेः किप्रत्ययो बाहुलकात्। लिड्वद्भावात् द्वित्वम्। तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्येति [पा० ६, १, ७] अभ्यासदीर्घः। देवयतीति दीदिविः॥ २३॥

स नः पितेव सूनवेऽग्ने सूपायनो भव। सचस्वा नः स्वस्तये॥ २४॥

हे अग्ने! गार्हपत्य! स पूर्वोक्तगुणयुक्तस्त्वं नोऽस्माकं सूपायनो भव। सुखेनोपैतुं शक्यः सूपायनः। सुखूपप्राप्तुं शक्यो भव। तत्र दृष्टान्तः। सूनवे पितेव यथा पुत्राय पिता भयं विना सुखेन प्राप्तुं शक्यः। किञ्च नोऽस्माकं स्वस्तये क्षेमाय सचस्वास्मिन कर्मणा समवेतो भव। षच समवाये इति धातुः [धा० ११, ६ २३, २८] यद्वा सचस्व सेवस्व। षच सेवने [धा० ६, २,]॥ २४॥

अग्ने त्वं नो अन्तम उत त्राता शिवो भवा वरूथ्यः। वसुरग्निर्वसुश्रवा अच्छा नक्षि द्युमत्तमꣳ रयिं दाः॥ २५॥

चतस्रो द्विपदा विराज आग्नेय्यः। दशार्णपादा विराट्। बन्ध्वादिदृष्टाः। हे अग्ने! गार्हपत्य! त्वं नोऽस्माकमन्तमः अन्तिकतमः सर्वदा समीपवर्त्ती भव। अम् गतौ भजने शब्दे अमति समीपं प्राप्नोतीत्यम् क्विप् अतिशयितोऽम् अन्तमः अमुब्दात्तमप्। यद्वान्तिकशब्दात्तमपि पृषोदरा-